

Burgerperspectieven

2017 | 3

- Nederlanders zien zorg, immigratie en inkomensverschillen als eerste prioriteiten voor een nieuw kabinet
  - De economische stemming blijft positief
  - Terreurdreiging speelt vaker een rol bij gevoelens van onveiligheid
  - Nederlanders zijn Europees gezien optimistisch over eigen leven en samenleving
  - Uitkeringsgerechtigden veel somberder over de toekomst dan werkenden
  - Optimisme lastiger te verwoorden dan pessimisme
-

Josje den Ridder, Paul Dekker en Pepijn van Houwelingen

COB

Burgerperspectieven 2017 | 3

Nederlanders zien zorg, immigratie en inkomensverschillen als eerste prioriteiten voor een nieuw kabinet

De gezondheids- en ouderenzorg is met afstand het meest genoemde onderwerp als we mensen vragen wat hoog op de agenda van de regering zou moeten komen. Andere veelgenoemde onderwerpen zijn immigratie/integratie, inkomensverschillen en het onderwijs. Veel mensen zouden graag zien dat een nieuw kabinet aan de slag gaat met de hoge zorgkosten, de ouderenzorg, het beperken van immigratie, het verkleinen van de verschillen tussen arm en rijk en goed onderwijs.

→ p. 8

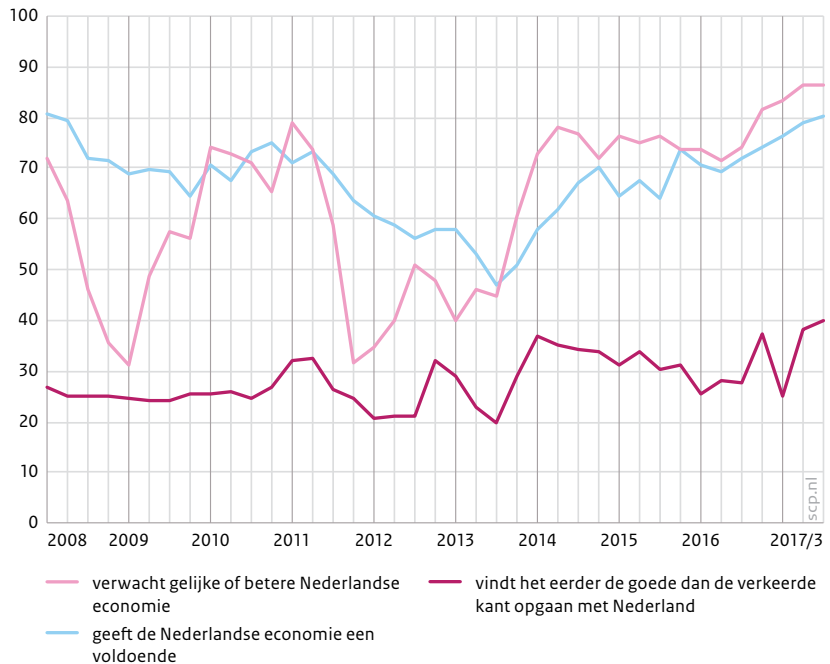
De economische stemming blijft positief

80% geeft de Nederlandse economie een voldoende en daarmee is de economische tevredenheid terug op het niveau van voor de economische

crisis. De economische verwachtingen zijn nu positiever dan begin 2008. 86% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering.

→ p. 5

Positieve stemming over economie en Nederland, 2008-2017/3

Relatief positief over Nederland als geheel

40% vindt het de goede kant opgaan met Nederland en daarmee is de algemene stemming bovengemiddeld positief in vergelijking met de afgelopen tien jaar. Wie positief is, vergelijkt Nederland met andere landen (op het gebied van welvaart en zorg) of wijst op de (aantrekkelijke) economie. De grootste groep (49%) vindt echter dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat. De belangrijkste

punten van ongerustheid zijn dit kwartaal de manier van samenleven en immigratie/integratie. Vooral over dit laatste onderwerp bestaat bij een kleine groep veel boosheid.

→ p. 6

Optimisme blijkt lastiger te verwoorden dan pessimisme

Mensen die het de goede kant vinden opgaan met Nederland vinden het moeilijk hun antwoord toe te lichten. In vergelijking met diegenen die het

de verkeerde kant op vinden gaan, geven ze vaker geen of een erg korte toelichting. Waar veel pessimisten een hele trits aan onderwerpen noemen die de verkeerde kant opgaan, noemen optimisten meestal slechts een enkel voorbeeld of wijzen ze op de eigen levensinstelling ('ik ben optimistisch ingesteld' of 'het is een gevoel'). Blijkbaar is het moeilijker om onder woorden te brengen waarom het de goede kant opgaat, dan waarom het de verkeerde kant opgaat.

→ p. 40

Terreurdreiging speelt vaker een rol bij gevoelens van onveiligheid

42% zegt zich wel eens onveilig te voelen, 52% zegt zich nooit onveilig te voelen. Die percentages zijn vergelijkbaar met een eerdere meting in 2010.

Wel veranderden de oorzaken van onveiligheidsgevoelens: waar het in 2010 vooral ging om veiligheid op straat, hangjongeren en toegenomen criminaliteit, speelt nu ook de terreurdreiging een rol. Mensen die zich wel eens onveilig voelen, zeggen dat ze door de terreurdreiging grote massa's mijden en er rekening mee houden bij het kiezen van hun vakantiebestemming.

→ p. 16

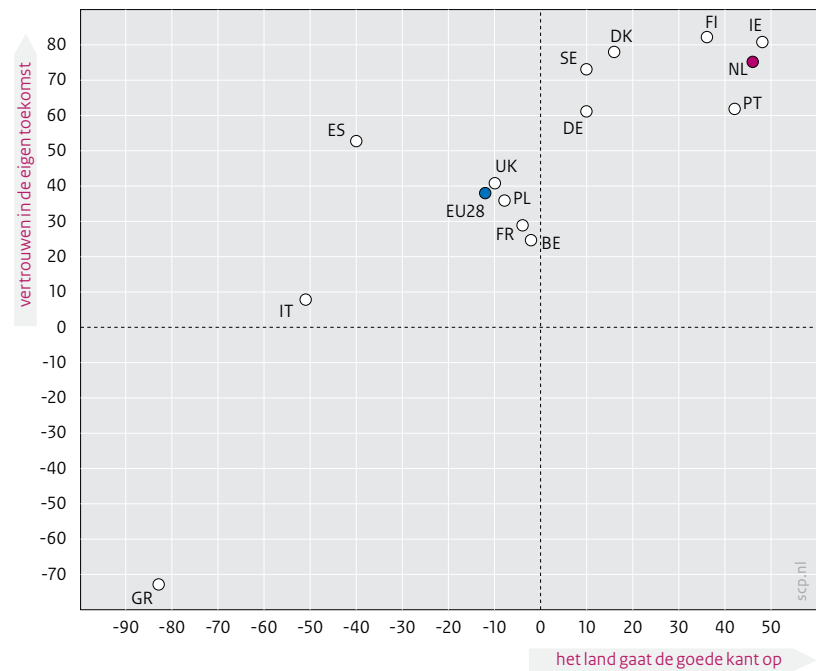
Nederlanders Europees gezien optimistisch over eigen leven en samenleving

Nederlanders behoren in 2017 tot de meest optimistische volkeren van Europa,

zowel wat hun eigen toekomst betreft als wat het land aangaat. De Grieken zijn op beide vlakken uitzonderlijk pessimistisch.

→ p. 20

Opvattingen over de eigen toekomst en het land, mei 2017

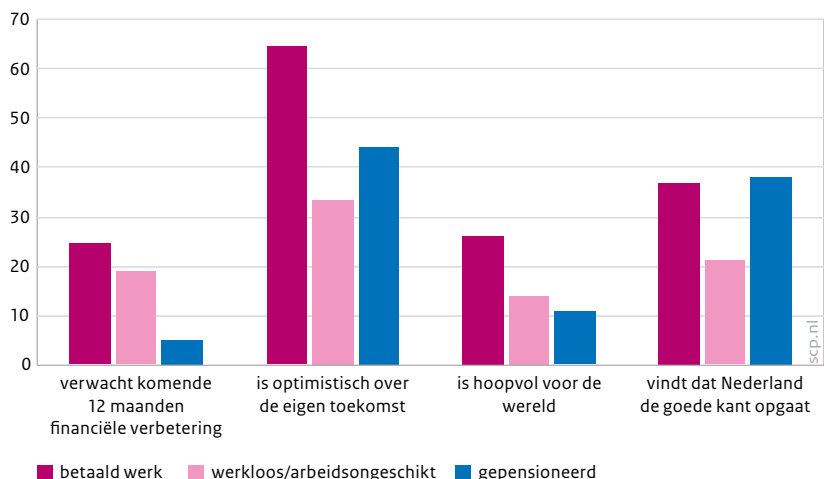

Uitkeringsgerechtigden zijn somberder over de toekomst dan werkenden

Werkenden zijn veel optimistischer over de toekomst dan mensen die werkloos of arbeidsongeschikt zijn. Gepensioneerden zijn zelden positief over hun financiële perspectief op korte termijn. Jongeren zijn in het algemeen vaak positief over de toekomst, maar ze maken zich wel financiële zorgen voor de langere termijn.

→ p. 24

Opvattingen over de toekomst naar werksituatie, 2017/3

Inhoud

Belangrijkste bevindingen derde kwartaal 2017	2
Ten geleide	4
1 Hoe gaat het met Nederland?	5
2 Toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme	20
Verantwoording	44

Ten geleide

In dit 39^e kwartaalbericht van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) onderzoeken we de Nederlandse publieke opinie in het derde kwartaal van 2017. In hoofdstuk 1 gaan we na hoe Nederlanders aankijken tegen de economie, de politiek en de maatschappij. In hoofdstuk 2 bekijken we de achtergronden van die stemming. Dit kwartaal kijken we naar de perspectieven op het eigen leven (zien mensen daarin vooral achteruitgang of vooruitgang, zijn ze optimistisch of pessimistisch), de samenhang tussen persoonlijke perspectieven en maatschappelijke ontwikkelingen en gaan we in op optimistische maatschappijvisies.

In dit kwartaalbericht maken we vooral gebruik van de COB-enquête. In de verantwoording achterin staat meer informatie over de doelstellingen van het COB en technische informatie over de enquête. Naast de COB-enquête maken we in dit kwartaalbericht ook gebruik van andere databronnen, zoals de Eurobarometer.

De enquêtegegevens van dit kwartaal zijn verzameld tussen 1 juli en 2 augustus 2017. Tijdens de onderzoeksperiode was er in de media aandacht voor de formatiegesprekken tussen VVD, CDA, D66 en de Christen-Unie, al lagen de formatiegesprekken zelf lang stil vanwege de vakantie. Ook buiten de Haagse politiek was het een tamelijk nieuwsluwe periode. De onderzoeksperiode vond plaats (ruim) vóór de oplopende spanningen tussen de Verenigde Staten en Noord-Korea, de nazi-demonstratie in Charlottesville (vs) en de aanslagen in Barcelona.

Kernpunten

- De economische stemming blijft positief. 80% geeft de Nederlandse economie een voldoende en daarmee is de economische tevredenheid terug op het niveau van voor de economische crisis. De economische verwachtingen zijn nu positiever dan begin 2008.
- 40% vindt het de goede kant opgaan met Nederland en daarmee is de algemene stemming bovengemiddeld positief in vergelijking met de afgelopen tien jaar. Dat neemt niet weg dat de grootste groep (49%) vindt dat het met Nederland de verkeerde kant opgaat.
- Immigratie/integratie en de manier van samenleven blijven de belangrijkste problemen van dit moment. De gezondheidszorg is een onderwerp dat veel mensen hoog op de Haagse agenda zouden willen zien. Veel mensen willen dat een nieuw kabinet aan de slag gaat met de hoge zorgkosten en de ouderenzorg.
- De bezorgdheid over de decentralisaties blijft. Eind 2014 zag 47% vooral nadelen van de overheveling van taken van het Rijk naar gemeenten, begin 2016 was dat 48% en nu zelfs 52%.
- 42% zegt zich wel eens onveilig te voelen en dat aandeel is vergelijkbaar met een eerdere meting in 2010. Wel veranderden de oorzaken van onveiligheidsgevoelens: waar het in 2010 vooral ging om veiligheid op straat, hangjongeren en toegenomen criminaliteit, speelt nu ook de terreurdreiging een rol. Mensen die zich wel eens onveilig voelen, zeggen dat ze door de terreurdreiging grote massa's mijden en er rekening mee houden bij het kiezen van een vakantiebestemming.

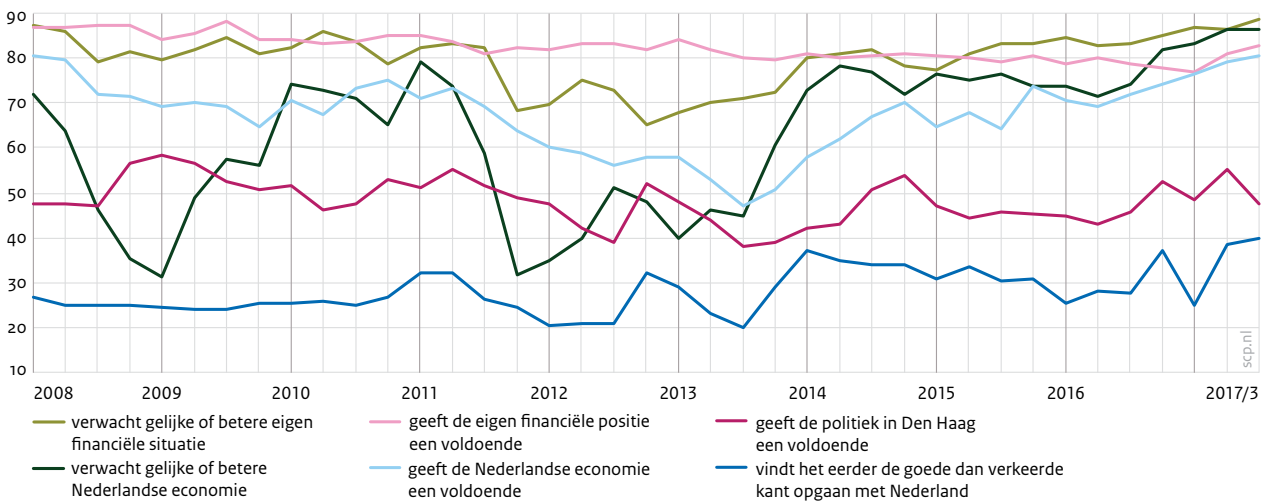
Positief over de economie

De economische stemming blijft positief. 80% geeft een rapportcijfer 6 of hoger voor de Nederlandse economie. Daarmee is de economische tevredenheid terug op het niveau van vóór de economische crisis. Die tevredenheid bereikte overigens niet in 2008/'09 een dieptepunt, maar pas in juli 2013 (zie figuur 1.1). Net als vorig kwartaal verwacht 86% de komende twaalf maanden geen verslechtering van de Nederlandse economie (32% verwacht een verbetering, 54% verwacht een gelijke economische situatie (32 + 54 = 86)). 14% verwacht wel een verslechtering. De economische verwachtingen zijn daarmee aanzienlijk positiever dan voor de economische crisis. Begin 2008 verwachtte 72% geen verslechtering (zie figuur 1.2). Cijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) laten eveneens zien dat het consumentenvertrouwen in juli 2017 hoog is in vergelijking met het langjarig gemiddelde.

Over de eigen financiële situatie is men ook positief: 83% geeft die een voldoende (waarmee de dalende trend die zich voerde tussen 2008 en eind 2016 ten einde komt). 89% verwacht de komende twaalf maanden geen verslechtering in de eigen financiële situatie. Desgevraagd zegt 67% zich weinig tot geen zorgen te maken over de financiële toekomst, 30% maakt zich daarover tamelijk veel of veel zorgen (gegevens zijn niet in een figuur geplaatst). Dat betekent dat ook mensen die de komende twaalf maanden een gelijke of betere financiële toekomst verwachten niet altijd vrij zijn van financiële zorgen. In hoofdstuk 2 gaan we hier dieper op in.

1 Vooral het oordeel over het economisch klimaat is gunstig. Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/29/vertrouwen-consument-stijgt-iets-in-juli. Ook in augustus was er een kleine stijging in het consumentenvertrouwen, zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/34/consumentenvertrouwen-stijgt-een-fractie-in-augustus.

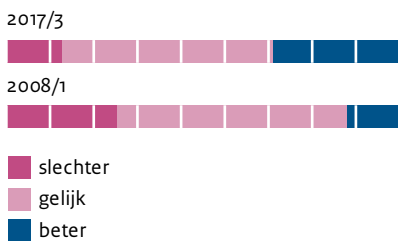
Figuur 1.1 Positieve waarderingen en verwachtingen, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

a De voldoende is het percentage scores 6-10 op een schaal van 1-10 voor tevredenheid. De verwachtingen betreffen de komende twaalf maanden.

Bron: COB 2008/1-2017/3

Figuur 1.2 Verwacht dat het slechter / gelijk / beter gaat met de Nederlandse economie over twaalf maanden

Bron: COB 2008/1 en 2017/3

Binnen de Europese Unie (EU) zijn er grote verschillen in economische percepties, vooral als het gaat om de tevredenheid met de nationale economie (zie figuur 1.3). Bijna geen enkele Griek noemt die situatie goed (2%) en ook in Italië, Hongarije, Bulgarije, Spanje, Frankrijk en Letland zijn maar weinig mensen positief over de economie. Nederlanders daarentegen zijn juist erg positief: 91% noemt de economische situatie in het voorjaar van 2017 (tamelijk) goed. Ook de Denen, Luxemburgers, Duitsers, Zweden en Maltezers zijn positief.

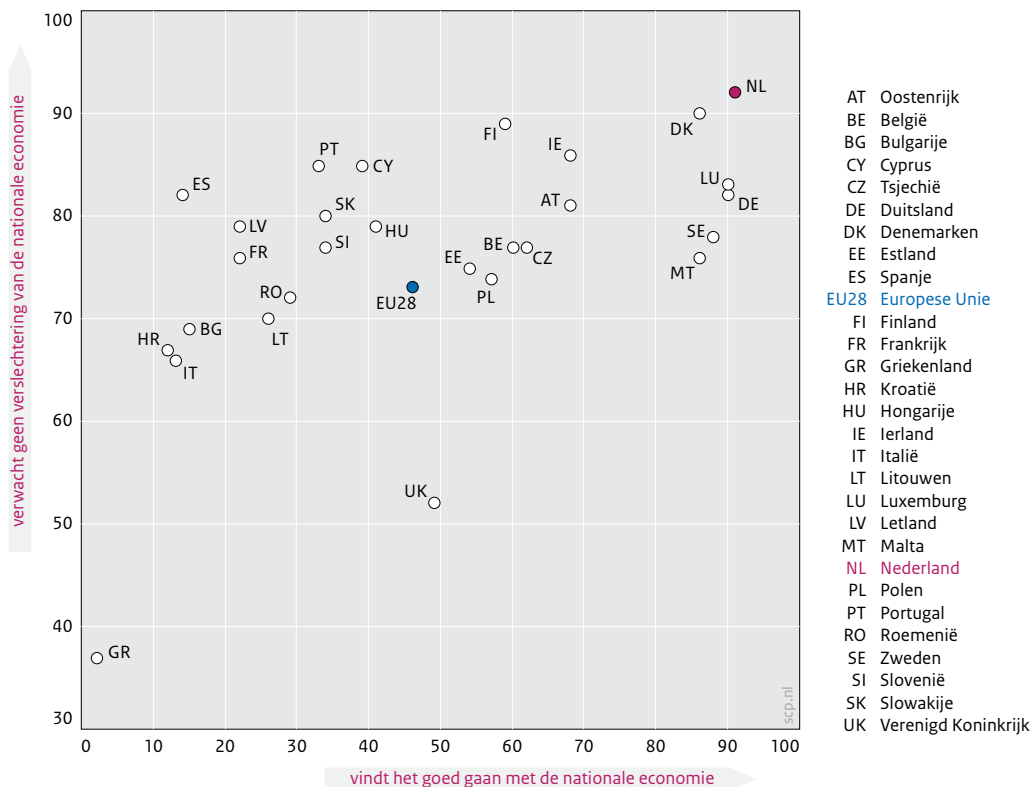
In verreweg de meeste EU-landen verwacht men de komende twaalf maanden geen verslechtering van de economische situatie. Uitzondering is Griekenland, waar 37% geen verslechtering en 62% wel een verslechtering verwacht (1% weet het niet). Ook het Verenigd Koninkrijk scoort onder het EU-gemiddelde: daar verwacht 52% geen verslechtering, doet 35% dat wel en 13% zegt het niet te weten. Ook hier tonen Nederlanders zich in vergelijking met andere Europeanen positief.

40% ziet het met Nederland de goede kant opgaan, 49% ziet het de verkeerde kant opgaan

40% vindt het eerder de goede kant dan de verkeerde kant opgaan met Nederland.² Dat aandeel is vergelijkbaar met vorig kwartaal en daarmee is de stemming in vergelijking met de afgelopen tien jaar relatief positief (zie figuur 1.1). De belangrijkste reden die respondenten hiervoor noemen is, net als in vorige kwartalen, de (verbeterde) economische situatie. De grootste groep blijft echter van mening dat het met Nederland eerder de verkeerde kant opgaat. Dit kwartaal vindt 49% dat. In hoofdstuk 2 gaan we dieper in op de redenen waarom mensen een positief of negatief toekomstperspectief hebben.

2 We vragen aan het eind van de COB-enquête of men vindt dat het al met al eerder de goede of meer de verkeerde kant opgaat met Nederland. Er is geen tussencategorie: men moet kiezen tussen (eerder of duidelijk) de goede kant of (eerder of duidelijk) de verkeerde kant. Een 'weet niet'-optie is er wel, daarvoor kiest 11%.

Figuur 1.3 Economische tevredenheid en toekomstverwachtingen in EU-landen, bevolking van 15+, voorjaar 2017 (in procenten)^a

a Op de horizontale as staat het aandeel dat de nationale economie beoordeelt als zeer goed of tamelijk goed. Op de verticale as staat het aandeel dat de komende twaalf maanden een gelijke of betere nationale economie verwacht.

Bron: Eurobarometer 87.3 (mei 2017)

Institutioneel vertrouwen

Bij het vertrouwen in instituties doen zich dit kwartaal geen grote veranderingen voor. 67% geeft de kranten en televisie een rapportcijfer van 6 of hoger, 65% heeft vertrouwen in de rechtspraak en vakbonden en 64% in grote ondernemingen (figuur 1.4).

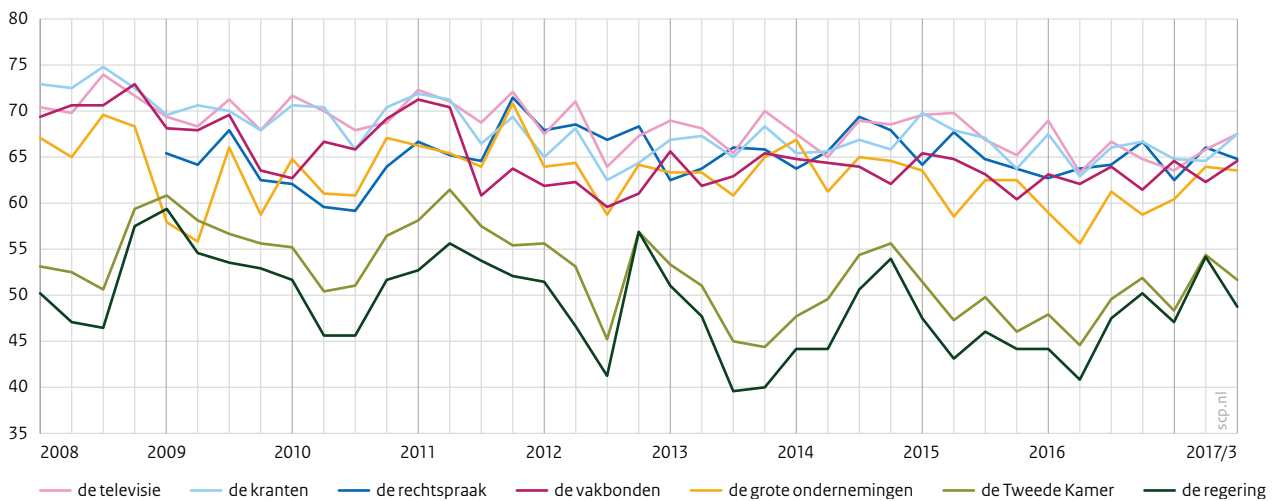
Stijging politiek vertrouwen zet niet door

Vorig kwartaal steeg het vertrouwen in de politiek. Die stijging zet dit kwartaal niet door. Dit kwartaal zegt 48% tevreden³ te zijn met de politiek in Den Haag, dat was vorig kwartaal nog 55%. 49% heeft vertrouwen in de regering (zie figuur 1.4). Vorig kwartaal was dat 54%, maar deze daling is niet significant bij $p < 0,01$. Het aandeel dat vertrouwen heeft in de Tweede Kamer bleef nagenoeg gelijk: 52% dit kwartaal, tegenover 54% vorig kwartaal. Zoals we in tabel 1.1 zullen zien, wordt de politiek in vergelijking met vorig kwartaal vaker genoemd als maatschappelijk probleem. De zorgen gaan over 'de politiek' of 'de regering' in het algemeen, of (iets) concreter over de 'kabinetsformatie' ('nog geen kabinet'), over bureaucratie en betutteling, over populisme of over specifieke partijen en politici. In dat

3 Tevreden betekent hier dat iemand als rapportcijfer een 6 of hoger geeft.

Figuur 1.4 Vertrouwen in zeven instituties, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

a Vermeld zijn percentages scores 6-10 op een schaal van 1 (geen enkel vertrouwen) tot 10 (alle vertrouwen) in antwoord op de vraag 'Hoeveel vertrouwen heeft u op dit moment in de volgende instellingen in Nederland?'

Bron: COB 2008/1-2017/3

laatste geval worden de pvv en Wilders het meest genoemd als punt van zorg.

We vroegen mensen dit kwartaal ook wat ze een nieuw kabinet mee zouden willen geven. Op de inhoudelijke thema's die ze dan noemen, gaan we in de volgende paragraaf in, maar sommigen hebben ook een aansporing voor het kabinet zelf. Naast de suggestie om toch snel een kabinet te vormen, gaat het er daarbij vooral om beter te luisteren naar burgers.

'We pretenderen dat we in een democratie leven, dus beter naar de mening van het volk luisteren. Ja is ja; nee is nee.' (man, 63 jaar, hoger opgeleid)

'Vooral aan de belangen van de Nederlandse bevolking denken en niet aan de eigen partij/achterban.' (vrouw, 74 jaar, lager opgeleid)

- Bij het berekenen hiervan houden we rekening met het feit dat sommige groepen respondenten (zoals hoger opgeleiden) altijd meer trefwoorden noemen dan anderen. Omdat we niet willen dat zij de publieke agenda domineren, telt elke respondent één keer mee in het nationale probleembesef, de nationale trots en de Haagse agenda (zie ook noot a onder tabel 1.1).
- In het vorige kwartaalbericht werd melding gemaakt van een daling van het aantal genoemde problemen en sterke punten (zie COB 2017|2: 17). Die daling bleek een gevolg van een technische fout bij het onderzoeksbureau. De fout is inmiddels verholpen en daarmee verdween ook de gerapporteerde daling. Anders dan gemeld, verschilde het aantal genoemde trefwoorden vorig kwartaal niet van eerdere metingen.

Problemen, sterke punten en de publieke agenda

Wat zijn op dit moment de meest prangende of in het oog springende kwesties? Dat zijn we nagegaan door mensen te vragen wat zij de belangrijkste problemen vinden, wat er goed gaat in Nederland en welke onderwerpen hoog op de agenda van de regering moeten staan. Mensen mogen dat in hun eigen woorden met maximaal vijf trefwoorden aangeven. Om enig overzicht te scheppen in al die woorden, groeperen we ze vervolgens in zestien categorieën. In tabel 1.1 zijn achtereenvolgens het 'nationaal probleembesef', de 'nationale trots' en de 'Haagse agenda' weergegeven.⁴ Problemen en agendapunten benoemen blijkt stevast gemakkelijker dan het noemen van een sterk punt. Waar 85% en 81% ten minste één probleem of agendapunt noemt, vermeldt slechts 61% een sterk punt van Nederland.⁵

Hierna bespreken we eerst kort wat de belangrijkste thema's van dit kwartaal zijn. Daarna gaan we op een aantal van die thema's wat uitgebreider in om te zien wat er speelt.

Net als in voorgaande kwartalen staan zorgen over immigratie en de manier van samenleven bovenaan in het 'nationale probleembesef'. Ongerustheid over de politiek, de gezondheids- en ouderenzorg en inkomensverschillen maken de top vijf compleet. Zoals hiervoor vermeld, zijn er in vergelijking met vorig kwartaal meer zorgen over politiek.

In de 'nationale trots' doen zich geen grote verschuivingen voor. Nederlanders zijn trots op de manier van samenleven, op de economie en op onze vrijheid. Ook de toegankelijkheid en kwaliteit van de zorg en het onderwijs zijn sterke punten.

De 'Haagse agenda' wordt al enige tijd gedomineerd door het thema gezondheidszorg en dat blijft ook dit kwartaal zo. Andere belangrijke agendapunten zijn immigratie, economie, onderwijs en criminaliteit. We vroegen mensen dit kwartaal niet alleen hun agendapunten voor de regering kort op te schrijven, we gaven ze ook wat uitgebreider de gelegenheid om te vertellen wat zij een nieuw kabinet mee zouden willen geven.⁶ Naast (de reeds besproken) aansporingen voor de politiek zelf worden daar vergelijkbare thema's genoemd als bij de agendapunten: velen raden een nieuw kabinet aan zich vooral te richten op de gezondheids- en ouderenzorg, immigratie/integratie, inkomensverschillen en onderwijs.

Samenleven: een belangrijk punt van zorg, maar er zijn ook lichtpuntjes

De manier van samenleven is een veelgenoemd maatschappelijk probleem én tegelijkertijd iets waar we trots op zijn. Dat gaat blijkbaar samen, al is het aandeel dat het samenleven als een probleem benoemt veel groter dan het aandeel dat het een sterk punt vindt (35% versus 20%). In tabel 1.2 staat hoe beide vragen zich tot elkaar verhouden. In totaal noemt 44% het samenleven als probleem en/of sterk punt. Daarvan noemt het grootste deel het onderwerp als probleem óf als sterk punt. Slechts een kwart (11% van de respondenten) ziet de manier van samenleven als groot probleem én als sterk punt.

De trefwoorden die worden genoemd bij de manier van samenleven als probleem en sterk punt lijken soms sterk op elkaar. Punten van zorg zijn intolerantie en onverdraagzaamheid, verharding en verruwing, het gebrek aan respect, het individualisme en discriminatie. Sommige van die woorden (of tegenhangers van die woorden) zien we ook terug bij de sterke punten: zoals tolerantie, openheid, saamhorigheid of hulpvaardigheid/burenhulp. Waar sommigen op die terreinen dus vooral dingen fout zien gaan, zien anderen (ook) goede dingen gebeuren. In eerdere onderzoeken zagen we dat er soms wel een verschil is in schaal. Mensen zien in kleine kring veel dingen goed gaan: mensen zorgen voor elkaar, doen vrijwilligerswerk, geven elkaar steun waar nodig. Maar als je wat verder om je heen kijkt, gaat er ook veel mis: iedereen lijkt op straat erg op zichzelf gericht, mensen gedragen zich asociaal, je ziet de ruwe omgangsvormen op sociale media of hoort in het nieuws van verruwing. Deze ontwikkelingen spelen naast elkaar en sluiten elkaar ook niet uit,

6 Direct na de agendavraag legden we een willekeurige selectie van 344 respondenten de volgende vraag voor: 'Wat vindt u de belangrijkste taak voor een nieuw kabinet? Op welk probleem of welke doelstelling zou het zich vooral moeten richten? Kortom: wat zou u een nieuw kabinet mee willen geven?' 263 mensen gaven antwoord.

Hoe gaat het met Nederland?

Tabel 1.1 Grootste problemen, sterkste punten en politieke prioriteiten, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

onderwerpen (de vetgedrukte woorden worden in de tekst gebruikt als verwijzingen)	nationaal probleembesef ^b						top vijf en +/- ^e
	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016-2017/2	2017/3	
immigratie en integratie	10	10	7	13	22	19	1
samenleven en normen en waarden	21	21	19	17	18	19	2
politiek en bestuur (overheid)	13	13	12	9	9	11	3+
gezondheids- en ouderenzorg	7	8	10	15	12	11	4
inkomen en economie	15	12	17	13	9	8	5
criminaliteit en veiligheid	10	11	8	6	6	6	
werkgelegenheid	3	3	6	7	4	4	
verkeer en fysieke leefomgeving	5	4	4	2	3	4	
internationaal / NL in de wereld	1	2	3	4	4	3	
natuur en milieu	3	2	1	2	2	3	
onderwijs , innovatie en cultuur	2	3	3	3	2	2	
sociaal stelsel / verzorgingsstaat	1	2	3	3	2	2	
jeugd en gezin	4	3	2	1	1	1	
typisch Nederlands	0	0	0	1	1	1	
vrijheden	1	1	0	0	1	1	
overig	4	4	4	4	4	6	+
totaal	100	100	100	100	100	100	
% met minstens één onderwerp	87	87	88	88	87	85	
gemiddeld aantal onderwerpen per persoon (incl. wie niets noemt)	3	3	3,1	3	2,9	2,9	

a Voor elk van deze drie vragen konden respondenten maximaal vijf onderwerpen noemen. Achteraf zijn de onderwerpen ingedeeld in zestien categorieën. Elke respondent telt even zwaar mee: het gewicht van een onderwerp is omgekeerd evenredig aan het aantal genoemde onderwerpen. De volgorde van de categorieën is die van de grootste problemen in het derde kwartaal van 2017. Leesvoorbeeld: in het derde kwartaal van 2017 bestaat 19% van het nationale probleembesef uit zorgen over immigratie.

b 'Wat vindt u op dit moment de grootste problemen in ons land? Waar bent u zeer negatief of boos over of waar schaamt u zich voor als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

Tabel 1.2 Samenleven spontaan genoemd als probleem en/of sterk punt, bevolking van 18+, 2017/3 (in procenten)

noemt samenleven helemaal niet	56
noemt samenleven alleen als sterk punt	9
noemt samenleven alleen als probleem	24
noemt samenleven als probleem én sterk punt	11
	100

Bron: COB 2017/3

maar al met al wordt het problematische karakter van het samenleven dus vaker benadrukt dan het positieve karakter ervan.

In de ogen van burgers is de manier van samenleven geen prioriteit voor de regering: op de 'Haagse agenda' scoort het onderwerp bijzonder laag. Blijkbaar is hier niet de politiek aan zet, maar is het toch vooral iets voor mensen zelf om mee aan de slag te gaan.

Overigens zien we de dubbelheid ten aanzien van anderen ook terug in stellingen over sociaal vertrouwen. 57% is het eens met de stelling dat de meeste mensen wel te vertrouwen zijn (13% is het daarmee oneens, 30% is neutraal of weet het niet). Tegelijkertijd vindt 53% dat je niet voorzichtig genoeg kunt zijn in de omgang met anderen (20% is het daarmee oneens, 27% is neutraal of weet het niet). Kortom: de meeste mensen zijn te vertrouwen, maar daarin moet je niet te naïef zijn.

Tabel 1.1 (vervolg)

nationale trots ^c							de Haagse publieksagenda ^d						
2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016-2017/2	2017/3	top vijf en +/- ^e	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016-2017/1	2017/3	top vijf en +/- ^e
4	3	3	3	4	5		10	9	6	9	16	14	2
14	16	18	19	17	18	1	6	5	4	4	4	4	
6	6	5	5	5	5		9	7	7	6	6	4	
9	11	10	9	9	9	4	14	17	16	20	22	22	1
8	8	7	8	9	12	2	14	13	18	15	11	11	3
2	2	2	2	3	3		12	12	8	7	7	7	5
2	1	1	1	2	2		3	4	7	9	6	5	
4	5	7	7	7	6		7	6	5	3	4	3	
4	2	2	2	2	2		2	4	5	6	5	4	
5	5	4	4	4	4		5	5	4	3	4	6	
6	6	7	8	7	7	5	8	8	8	8	6	8	4
10	10	9	8	7	6		3	4	5	4	4	5	
1	1	0	0	0	0		4	3	2	2	1	1	
2	5	5	5	4	3		0	0	0	0	0	0	
16	12	12	12	13	12	3	1	1	1	1	1	1	
6	7	7	6	7	7		3	4	3	3	3	3	
100	100	100	100	100	100		100	100	100	100	100	100	
63	65	62	61	62	61		78	79	80	80	81	81	
1,6	1,6	1,6	1,5	1,5	1,5		2,4	2,5	2,6	2,5	2,6	2,6	

c 'En wat vindt u juist goed in ons land? Waar bent u zeer positief of blij over of trots op als het om de Nederlandse samenleving gaat?'

d 'Wat zou u hoog op de agenda van de Nederlandse regering willen hebben? Het kan gaan om onderwerpen die veel meer aandacht moeten krijgen of heel anders aangepakt moeten worden.'

e Voor het derde kwartaal van 2017 is de top vijf vermeld en zijn met een plus of min de significante ($p < 0,01$) veranderingen ten opzichte van het tweede kwartaal van 2017 aangegeven (voor de politieke agenda eerste kwartaal 2017).

Bron: COB 2008/1-2017/3

Immigratie en integratie: terughoudend met opvang

Het thema immigratie (met name vluchtelingen) is niet meer zo urgent als begin 2016, maar het onderwerp blijft belangrijk. 43% noemt het spontaan als we vragen naar maatschappelijke problemen, het thema komt hoog op de Haagse agenda en een grote groep vindt dat het nieuwe kabinet het thema moet oppakken. De zorgen zijn hetzelfde als in vorige kwartalen. Het meest genoemde onderwerp zijn nog steeds vluchtelingen/asielzoekers/immigratie. Als we uitgebreidere toelichtingen bekijken, dan zien we dat de meeste mensen vinden dat er te veel vluchtelingen komen of dat Nederland alleen tijdelijke opvang moet bieden voor oorlogsvluchtelingen. Economische vluchtelingen moeten terug. Ook vinden ze dat het bieden van opvang of permanente huisvesting aan asielzoekers niet ten koste mag gaan van mensen die hier al wonen. Als het om integratie gaat, vindt men dat niet-westerse migranten zich

moeten aanpassen aan de Nederlandse cultuur. Ook pleit een groep voor het terugsturen van criminele allochtonen. In een advies aan het nieuwe kabinet worden de volgende suggesties gedaan:

‘Maak niet alleen voor vluchtelingen huizen, maar ook voor beginners van het land.’ (vrouw, 50 jaar, hoger opgeleid)

‘Zorg ervoor dat de asielinstroom tot stilstand wordt gebracht.’ (man, 43 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Er zijn te veel immigranten, en vooral immigranten die zich niet aanpassen.’ (man, 64 jaar, lager opgeleid)

Een kleine groep houdt er een ander gezichtspunt op na. Zij vinden dat Nederland een ruimhartiger asielbeleid moet voeren of moet investeren in goede opvang. Ook zijn er mensen die zich zorgen maken over racisme en xenofobie in Nederland.⁷

De meningen over enkele stellingen over migratie die we (bijna) elk kwartaal voorleggen, zijn stabiel (zie tabel 1.3). 41% vindt dat Nederland een prettiger land zou zijn zonder migranten, 29% vindt dat niet (30% is neutraal of weet het niet). 41% vindt de aanwezigheid van verschillende culturen een aanwinst voor onze samenleving, 26% vindt dat niet (33% is neutraal of weet het niet). Een groter aandeel (58%) vindt dat Nederland door immigratie zijn eigenheid dreigt te verliezen, 24% is het hiermee niet eens (18% is neutraal of weet het niet). In hoofdstuk 2 zullen we zien dat deze opvatting ook in veel open antwoorden doorklinkt en dat een deel van de mensen zich hierover erg veel zorgen maakt. Een vergelijkbaar aandeel (59%) is het oneens met de stelling dat Nederland meer vluchtelingen moet opnemen dan het nu doet, 13% wil wel meer vluchtelingen opnemen (28% is neutraal of weet het niet).

Zorg heeft prioriteit, bezorgdheid over decentralisaties blijft

De gezondheids- en ouderenzorg staat met stip bovenaan de Haagse agenda (helemaal rechts in tabel 1.1) en het thema wordt ook veelvuldig genoemd als iets wat een nieuw kabinet moet aanpakken. Men is met name ongerust over de hoge zorgkosten en de manier waarop de ouderenzorg is geregeld. Is er nog wel voldoende zorg voor ouderen? Redden zij het wel alleen? Daar zou een nieuw kabinet naar moeten kijken, zo vinden veel mensen.

7 Er zijn ook zorgen over discriminatie. Tenzij die expliciet over discriminatie van etnische minderheden gaan, coderen we die in de categorie ‘samenleven’ (zie ook de tekst onder dat kopje). Die keuze is in het verleden gemaakt, omdat discriminatie niet alleen gaat over etnische minderheden, maar ook over de discriminatie van ouderen, vrouwen of mensen met een niet-heteroseksuele voorkeur. Omwille van de vergelijkbaarheid door de tijd houden we hieraan vast.

‘Zorg dat ouderen die langer op zichzelf wonen, ook worden “verzorgd”. Ook mensen in een aanleunwoning: zorg dat ze weten wat wel en niet mogelijk is! Wie geen (mondige) kinderen heeft wordt aan zijn/haar lot overgelaten. De mensen vereenzamen!’ (vrouw, 63 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Zorg voor betaalbare en goede gezondheidszorg.’ (man, 68 jaar, hoger opgeleid)

‘Zorgen dat ouderen in verzorgingstehuizen beter behandeld worden.’ (man, 36 jaar, middelbaar opgeleid)

Tabel 1.3 Enkele opvattingen over immigratie en immigranten, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

	2008-2009	2010-2011	2012-2013	2014-2015	2016	2017/1+2	2017/3
'Nederland zou een prettiger land zijn als er minder immigranten zouden wonen.'							
oneens	32	32	34	31	31	31	29
eens	40	40	37	40	40	39	41
'De aanwezigheid van verschillende culturen is winst voor onze samenleving.'							
oneens	27	28	24	25	28	27	26
eens	40	41	43	43	42	43	41
'Door immigratie en open grenzen dreigt Nederland te veel van zijn eigenheid te verliezen.'							
oneens	.	25	28	22	21	.	24
eens	.	55	52	58	60	.	58
'Nederland moet meer vluchtelingen opnemen dan het nu doet.'							
oneens	.	.	.	56	57	56	59
eens	.	.	.	13	13	15	13

a De percentages eens en oneens tellen samen met 'neutraal' / 'ik weet het niet' op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd. Scores in dit kwartaal zijn niet significant anders dan in de vorige meting (bij $p < 0,01$). Hierbij zijn de gemiddelde scores op de vijfpuntsschaal vergeleken (waarbij 'weet niet' als missende waarde werd beschouwd).

Bron: COB 2008/1-2017/3

Positief is dat de gezondheidszorg ook vaak wordt genoemd als sterk punt van Nederland. Men vindt de kwaliteit en de toegankelijkheid van (met name de medische) zorg in Nederland goed, beter dan in veel andere landen.

Eén van de grote veranderingen in de gezondheids- en ouderenzorg van de afgelopen jaren zijn de zogenoemde decentralisaties. Onder andere op het gebied van jeugdzorg en ouderenzorg zijn taken overgeheveld van het Rijk naar de gemeenten. Die decentralisaties zelf worden nauwelijks spontaan genoemd als mensen hun ongerustheid over de zorg uiten, die term valt althans niet. Mensen hebben het wel, soms expliciet en soms impliciet, over ontwikkelingen waarbij er meer van mensen zelf en hun omgeving wordt gevraagd of meer in het algemeen over veranderingen in de ouderenzorg. Desgevraagd vindt 52% dat er, alles bij elkaar genomen, meer nadelen van de decentralisaties zijn dan voordelen. 10% ziet meer voordelen, 19% vindt dat er evenveel voor- als nadelen zijn en een relatief groot aandeel van 19% zeg het niet te weten (tabel 1.4). Mensen met een bovenmodaal gezinsinkomen en met vertrouwen in de regering zien minder vaak nadelen. Mensen van middelbare leeftijd, mensen met een slechte gezondheid en diegenen die weinig vertrouwen hebben in het bestuur zien vaker nadelen (zie tabel 1.5). In eerdere kwartaalberichten (COB 2014|4: 38-41 en COB 2016|1: 28-31) zagen we om welke nadelen het dan gaat: men vraagt zich

Tabel 1.4 Oordeel over de decentralisaties, bevolking van 18+, 2014-2017/3 (in procenten)

oordeel over decentralisaties	2014/4	2016/1	2017/3
nadelen (beetje) groter dan voordelen	47	48	52
voor- en nadelen zijn even groot	19	20	19
voordelen (beetje) groter dan nadelen	13	13	10
ik weet het niet	22	19	19

Bron: COB 2014/4, 2016/1 en 2017/3

af of er bij gemeenten wel genoeg deskundigheid en menskracht is om taken goed uit te voeren, men is bezorgd over de verschillen die tussen gemeenten ontstaan en mensen denken dat de omschakeling te snel gaat. De grootste zorg is dat het uiteindelijk een bezuinigingsoperatie is en dat er te weinig geld is om mensen de ondersteuning te bieden die ze nodig hebben.

Dat sommigen bezorgd zijn over de competentie en slagkracht van gemeenten en het algemene oordeel over de decentralisaties nog altijd eerder negatief dan positief is, komt niet omdat men in het algemeen minder vertrouwen heeft in de gemeente dan in de landelijke overheid. Het vertrouwen in lokale politieke instituties zoals de gemeenteraad, het college van B&W en de burgemeester ligt hoger dan het vertrouwen in nationale instituties zoals de Tweede Kamer en de regering, zo blijkt uit het Lokaal Kiezersonderzoek 2016.⁸

Het aandeel dat vooral nadelen ziet van de decentralisaties is in vergelijking met eind 2014 en begin 2016 licht toegenomen.⁹ Eind 2014, aan de vooravond van de grote overheveling van taken, zag 47% vooral nadelen, begin 2016 was dat 48% en in het derde kwartaal van 2017 dus 52%. Vooral vrouwen, mensen tussen de 35 en 54 jaar, hogeropgeleiden en mensen die tevreden zijn met het gemeentebestuur zeggen vaker nadelen van de decentralisaties te zien.

Dat de bezorgdheid over de decentralisaties ook twee jaar na de invoering ervan de overhand houdt, zien we ook terug in onderzoek van I&O Research naar de decentralisaties in het sociale domein.¹⁰ In december 2016 blijkt daar de grootste groep negatief over de decentralisaties. 47% heeft er weinig vertrouwen in dat de hulp en zorg door de decentralisaties zal verbeteren, 20% verwacht wel een verbetering. Anders dan in dit COB, ziet I&O Research wel een verbetering van de stemming. Eind 2014 verwachtte slechts 13% verbeteringen, eind 2015 was dat 16%.

8 Zie Tom van der Meer, Legitimiteit en politieke steun, in: Tom van der Meer en Henk van der Kolk, *Democratie dichterbij: Lokaal Kiezersonderzoek 2016*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, 2016: 20. Zie ook COB 2015|1: 23.

9 Het verschil tussen eind 2014 en juli 2017 is significant bij $p < 0,05$ (zie tabel 1.5). Het verschil tussen de meting begin 2016 en die van juli 2017 is eveneens significant bij $p < 0,05$.

10 Zie <https://iioresearch.nl/home/nieuws/artmid/445/articleid/874/vertrouwen-in-decentralisaties-sociaal-domein-iets-gestegen#>.

Tabel 1.5 Aandeel dat nadeel van de decentralisaties ziet naar achtergronden, bevolking van 18+, 2017/3 en wijziging ten opzichte van 2014/4 (in procenten)^a

	2017/3	verschil t.o.v. 2014/4
allen	53	-5*
man	51	-4
vrouw	54	-7*
18-34 jaar	36	-1
35-54 jaar	61	-10**
≥ 55 jaar	56	-5
lager opgeleid	54	-6
middelbaar opgeleid	53	-5
hoger opgeleid	51	-7*
gezinsinkomen benedenmodaal	56	-5
modaal	55	-8
bovenmodaal	47	-2
geeft eigen gezondheid onvoldoende	60	-1
geeft eigen gezondheid voldoende	52	-7**
is ontevreden over het gemeentebestuur	63	-4
is tevreden over het gemeentebestuur	51	-7*
heeft geen vertrouwen in de regering	62	-5
heeft voldoende vertrouwen in de regering	46	-5

a Roze getallen in de eerste cijferkolom wijken significant af van het gemiddelde bij $p < 0,01$. In de tweede cijferkolom wijkt de score in het derde kwartaal van 2017 significant af van de score 2014/4; bij ** is er een significant verschil bij $p < 0,01$, bij * is er een significant verschil bij $p < 0,05$.

Bron: COB 2014/4 en 2017/3

Onderwijs op de agenda

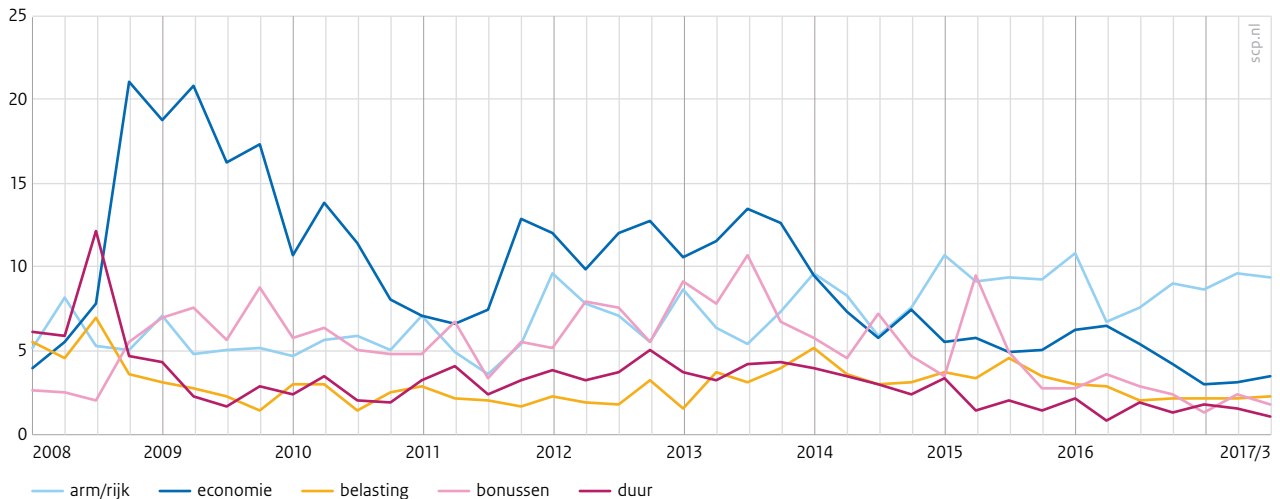
Onderwijs staat op de vierde plaats op de Haagse agenda (tabel 1.1) en wordt ook genoemd als prioriteit voor een nieuw kabinet. Vaak is men daarbij niet heel concreet, maar houdt men het bij 'onderwijs' of 'goed onderwijs'. Wanneer het wel concreet wordt, gaat het dit kwartaal vaak over de lerarensalarissen in het basisonderwijs. Daarover was in de zomer van 2017 veel (politieke) discussie naar aanleiding van een lerarenstaking. Enkele suggesties voor een nieuw kabinet:

'Zorgen dat de werkdruk in het onderwijs afneemt, meer mensen, hogere beloning.' (man, 51 jaar, hoger opgeleid)

'Meer geld voor de zorg en een beter salaris voor onderwijzend personeel in de basis.' (vrouw, 70 jaar, lager opgeleid)

Figuur 1.5 De vijf belangrijkste onderwerpen waarover men zich zorgen maakt binnen de categorie ‘economie en inkomen’, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

a Met het kwalitatieve statistische programma WORDSTAT zijn de trefwoorden in de categorie ‘economie en inkomen’ gecodeerd. Weergegeven is de top vijf van meest genoemde onderwerpen in het derde kwartaal van 2017: arm/rijk (verschillen tussen arm en rijk, inkomensverschillen, armoede, voedselbanken), economie (ook: economische situatie, crisis), belasting, bonussen (ook: graaicultuur) en duur (ook: kosten levensonderhoud). Het gaat om het percentage van alle respondenten dat een onderwerp noemt.

Bron: COB 2008/1-2017/3

Positief over algemene welvaart, zorgen over inkomensverschillen en armoede

De economische percepties en verwachtingen verbeteren (figuur 1.1) en daarmee daalt het thema economie in het nationale probleembesef en stijgt het in de ‘nationale trots’. Men vindt de economische situatie en het welvaartsniveau sterke punten. Helemaal weg als probleem is het thema economie echter niet en het is ook de derde prioriteit op de agenda voor Den Haag. Dat komt omdat het bij dit onderwerp niet alleen gaat over de (macro-)economische situatie, maar ook over inkomensverschillen, de kloof tussen arm en rijk, en armoede. En daar bestaan wel degelijk veel zorgen over. Andere, wat minder vaak genoemde punten van aandacht zijn de economie in het algemeen, belastingen en bezuinigingen. Als suggestie voor een nieuw kabinet worden die aandachtspunten bijvoorbeeld zo verwoord:

‘Minder armoede, meer gelijkwaardige inkomsten.’ (vrouw, 59 jaar, middelbaar opgeleid)

‘Financiële vooruitgang, met als gevolg dat alle inwoners erop vooruitgaan.’ (man, 33 jaar, hoger opgeleid)

In figuur 1.5 zijn de vijf belangrijkste onderwerpen (in het derde kwartaal van 2017) binnen de probleemcategorie ‘economie en inkomen’ weergegeven. De verschuiving in zorgen over ‘economie en inkomen’ sinds 2008 is daarin goed te zien. Dit kwartaal gaan de meeste zorgen over verschillen tussen arm en rijk, waaronder ook zorgen over armoede, inkomensverschillen en voedselbanken. Deze zorgen waren er de afgelopen jaren ook, maar in de periode 2008-2010 iets minder. Toen ging de

ongerustheid met name over 'de economie' en de economische situatie in het algemeen, met een enorme piek van dit soort zorgen eind 2008 en een periode van ongerustheid tussen 2012 en 2014. Daarna namen de zorgen over de economie langzaam af.

Onveiligheidsgevoelens: terreurdreiging speelt vaker een rol

Zorgen over criminaliteit en veiligheid vallen net niet in de top vijf van het maatschappelijk probleembesef en staan op de vijfde plek in de agenda voor de regering. Als mensen aandacht voor dit thema willen, dan gaat het hun vaak om de aanpak van criminaliteit, een grotere inzet van de politie, het vergroten van de veiligheid en strengere straffen. De afgelopen twee jaar wordt daarbij ook de terreurdreiging in Nederland wel genoemd, maar dat komt als binnenlands probleem niet heel vaak voor.¹¹

Desgevraagd zegt 42% van de Nederlanders zich *wel eens* onveilig te voelen, 52% zegt zich nooit onveilig te voelen, 6% weet het niet.¹² Die aandelen komen overeen met de vorige keer dat we deze vraag stelden, in 2010 (zie COB 2010|3: 14-22). Toen zei 43% zich wel eens onveilig te voelen. Het aandeel dat zich wel eens onveilig voelt, ligt daarmee wel iets hoger dan in de Veiligheidsmonitor van het CBS. Daar zegt 35% zich wel eens onveilig en 2% zich vaak onveilig te voelen.¹³ Bovendien is het aandeel dat zich wel eens onveilig voelt volgens de Veiligheidsmonitor wel gedaald in het afgelopen decennium. Het verschil komt vermoedelijk door het soort enquête waarin de vraag aan de orde is gesteld. Het CBS richt zich expliciet op veiligheid in de eigen omgeving en vraagt gedetailleerd naar soorten onveiligheid en slachtofferschap. In het COB wordt deze vraag gesteld in een veel bredere enquête over allerlei maatschappelijke en politieke thema's en het zou kunnen dat een gevoel van onveiligheid door respondenten dan wat breder wordt opgevat (zie ook COB 2010|3: 16). Dat mensen deze algemene gevoelens van onveiligheid breder kunnen opvatten, wordt bevestigd in een recente studie van Van Noije en Iedema,¹⁴ waaruit onder meer blijkt dat als mensen zich wel eens onveilig voelen, dit lang niet altijd wil zeggen dat ze zelf angst hebben om slachtoffer van criminaliteit te worden.

We vroegen mensen waarom zij zich onveilig voelen of waaraan zij denken bij gevoelens van onveiligheid.¹⁵ Opvallend daarbij is dat, in vergelijking met zeven jaar geleden, de internationale context een veel grotere rol speelt. Zowel mensen die zich wel eens onveilig voelen als mensen die zich veilig voelen, dachten in 2010 vooral aan veiligheid op straat, hangjongeren en criminaliteit. Die oorzaken van onveiligheid worden nu ook genoemd:

'Je moet in de avond niet meer alleen naar buiten. Dan ben ik bang. Ik heb extra sloten op de deuren en een camera.' (vrouw, 68 jaar, lager opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

'Onveilig voelen wanneer je 's avonds in de stad alleen over straat loopt.' (man, 33 jaar, hoger opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

'Inbraken en overvallen worden.' (vrouw, 47 jaar, middelbaar opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

- 11 In onze codering valt de terreurdreiging in Nederland in de categorie 'criminaliteit en veiligheid'. Als het gaat om aanslagen en terreur elders, dan coderen we dat in de categorie 'internationaal'.
- 12 We legden deze vraag dit kwartaal voor aan de helft van de respondenten.
- 13 Zie [http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=81877ned&d1=0-24&d2=0&d3=0&d4=\(1-2\)-l&hd=151216-0945&hdr=g1,g3,g2&stb=t](http://statline.cbs.nl/statweb/publication/?vw=t&dm=slnl&pa=81877ned&d1=0-24&d2=0&d3=0&d4=(1-2)-l&hd=151216-0945&hdr=g1,g3,g2&stb=t).
- 14 Lonneke van Noije en Jurjen Iedema, *Achtervolgd door Angst. Een kwantitatieve vergelijking van angst voor slachtofferschap met een algemeen gevoel van onveiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2017.
- 15 Deze open vraag werd gesteld aan een willekeurige selectie van 245 respondenten, 173 gaven antwoord.

Hoe gaat het met Nederland?

Maar er komt nu nog iets bij wat er in 2010 niet was: men noemt de kans op aanslagen en de terreurdreiging. Mensen die zich onveilig voelen, zeggen dat ze rekening houden met terreur als ze grote steden bezoeken of als ze zich in mensenmassa's begeven. Mensen die zich niet onveilig voelen, noemen de terreurdreiging ook, maar die beïnvloedt hun veiligheidsgevoel niet.

'Door de dreigingen van aanslagen.' (vrouw, 24 jaar, middelbaar opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

'Bij drukte in grote steden, terreurdreiging.' (vrouw, 43 jaar, middelbaar opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

'Ik denk met name wel eens aan aanslagen. Het onvermogen grip te krijgen op eenlingen.' (vrouw, 33 jaar, hoger opgeleid, voelt zich wel eens onveilig)

'Kans op oorlog, politieke instabiliteit, aanslagen.' (man, 56 jaar, hoger opgeleid, voelt zich niet onveilig)

'Ik voel me op straat, op het werk, thuis niet onveilig. Zoek ook geen onveilige situaties op. Zal niet op vakantie gaan naar land met terreurdreiging zoals Turkije, vs of iets dergelijks.' (vrouw, 45 jaar, middelbaar opgeleid, voelt zich niet onveilig)

Het CBS heeft in een onderzoek uit 2016 gevraagd hoe groot men de kans op een aanslag in Nederland acht en of dreigingen van invloed zijn op iemands gedrag. 69% zegt zich soms of vaak zorgen te maken over een terroristische aanslag in Nederland, 31% maakt zich zelden of nooit zorgen. De kans om daarvan zelf slachtoffer te worden schatten de meeste mensen laag in. Dat neemt niet weg dat 39% zegt in het dagelijks leven alert te zijn op verdachte personen en dat 49% zegt bepaalde vakantiebestemmingen te mijden.¹⁶

EU: steun voor lidmaatschap, maar niet erg tevreden

Internationale kwesties scoren niet hoog als antwoord op onze vragen naar problemen, sterke punten en de agenda. Dat komt mede omdat we expliciet vragen naar wat er 'in ons land' speelt en de andere vragen in de enquête ook gericht zijn op Nederland. Desgevraagd zegt 39% zich (tamelijk) veel zorgen te maken over de internationale politieke situatie. 45% zegt een beetje bezorgd te zijn, 5% maakt zich geen zorgen.¹⁷ Die aandelen zijn vergelijkbaar met eerdere kwartalen. Als internationale kwesties een rol spelen in het nationale probleembesef of als agendapunt voor het nieuwe kabinet, dan gaat het vaak over immigratie (vluchtelingen), over terreurdreiging (elders en hier), in een enkel geval gaat het over defensie (te weinig geld). Sommigen noemen de Europese Unie als aandachtspunt. Dat gebeurt soms in positieve zin ('meer samenwerking nodig'), maar vaker in negatieve zin, zoals deze:

'Niet altijd zo braaf zijn in de EU, houdt de hand maar eens op de knip voor hulp aan andere landen.' (vrouw, 59 jaar, middelbaar opgeleid)

16 Zie www.cbs.nl/nl-nl/nieuws/2017/25/4-op-de-10-nederlanders-achten-kans-op-aanslag-groot.

17 Het onderzoek vond plaats in juli, vóór de oplopende spanningen tussen Noord-Korea en de vs.

Tabel 1.6 Enkele opvattingen over de EU en open grenzen, bevolking van 18+, 2008-2017/3 (in procenten)^a

	2008- 2009	2010- 2011	2012- 2013	2014- 2015	2016	2017/1+2	2017/3
oordeel over de Europese politiek^b							
ontevreden	54	55	62	61	63	57	58
tevreden	46	45	38	39	37	43	42
'Het Nederlandse lidmaatschap van de EU is een goede zaak.'							
oneens	16	18	22	25	24	23	20
eens	47	46	44	41	44	48	48
'De politiek in Den Haag heeft te veel macht overgedragen aan Europa.'							
oneens	.	.	18	16	14	13	16
eens	.	.	50	56	56	57	53
'Mensen zoals ik ondervinden vooral nadelen van het verdwijnen van de grenzen en het meer open worden van onze economie.'							
oneens	42	42	41	38	40	40	41
eens	17	19	22	25	24	21	24

a De percentages eens en oneens tellen samen met 'neutraal' / 'ik weet het niet' op tot 100%. De stellingen zijn niet allemaal in alle kwartalen voorgelegd. Scores in dit kwartaal zijn niet significant anders dan in de vorige meting (bij $p < 0,01$). Hierbij zijn de gemiddelde scores op de vijfpuntsschaal vergeleken (waarbij 'weet niet' als missende waarde werd beschouwd).

b 'Kunt u aangeven hoe tevreden u bent met de Europese politiek?' Rapportcijfers van 1-5 tellen als ontevreden, cijfers van 6-10 tellen als tevreden. Mensen die het antwoord schuldig bleven, zijn buiten beschouwing gelaten.

Bron: COB 2008/1-2017/3

Ook uit een aantal stellingen over de EU blijkt het oordeel overwegend negatief (zie tabel 1.6). 58% is ontevreden met de Europese politiek en geeft die een onvoldoende rapportcijfer. 42% geeft een voldoende. De onvrede met de politiek in Europa ligt daarmee hoger dan de onvrede met de Haagse politiek (52% ontevreden) of de onvrede met het gemeentebestuur (26% ontevreden). 53% vindt dat de politiek te veel macht heeft overgedragen aan de EU (16% vindt dat niet, 31% is neutraal of heeft geen mening). Het verlies van soevereiniteit is ook in open antwoorden een veelgehoorde klacht (vgl. COB 2015[2: 37]). Toch vindt nog steeds de grootste groep het Nederlandse lidmaatschap van de EU een goede zaak: 48% vindt het een goede zaak, 20% is het daarmee oneens en 32% is neutraal of heeft geen mening. In vergelijking met januari 2017 is men nu weer iets positiever over het EU-lidmaatschap.

Het aandeel dat zegt zelf nadelen te ondervinden van globalisering (als in: het verdwijnen van de grenzen en de open economie) is 24%. 41% zegt geen nadelen te ondervinden, 35% is neutraal of weet het niet.

2 Toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme

Kernpunten

- ‘Met mij blijft het goed gaan, met ons wordt het minder’: over de eigen toekomst is men overwegend positief, over die van het land en de wereld overwegend negatief.
- In vergelijking met andere Europeanen zijn Nederlanders echter optimistisch, zowel over hun eigen toekomst als over die van het land (maar minder over de EU).
- Jongeren zijn positief over hun financiële perspectief op korte termijn, maar maken zich wel zorgen voor de langere termijn. Werkenden zijn over hun toekomst veel positiever dan uitkeringsontvangers.
- Wat het eigen leven betreft maken Nederlanders zich vooral zorgen over hun inkomen, terwijl men positief gestemd is over de eigen gezondheid en familie.
- Opleidingsniveau maakt veel verschil voor maatschappelijke toekomstbeelden, voor het beeld van de eigen toekomst zijn vooral werk en inkomen bepalend.
- In Nederland en elders in de EU zijn economische vooruitzichten en het gevoel grip op de eigen toekomst te hebben belangrijker voor het maatschappelijk optimisme dan persoonlijke financiële vooruitzichten.
- Expliciet gevraagd naar een positief toekomstbeeld komt er nog steeds veel negatiefs naar boven; wel denkt men dan meer aan milieu en duurzaamheid.
- Mensen die het de verkeerde kant op vinden gaan, gebruiken meer tekst om uit te leggen waarom en komen met veel concrete voorbeelden. Wie het de goede kant op vindt gaan, houdt het vaak kort en beschrijft eerder algemene processen.

In dit hoofdstuk pakken we twee gelieerde thema’s op waar we vaker aandacht aan hebben besteed: toekomstperspectieven (houdingen en verwachtingen) en optimisme.

Bij de perspectieven gaan we achtereenvolgens in op de persoonlijke toekomst en die van Nederland (of de wereld) en tot slot op de relaties tussen beide typen perspectieven. Daarbij besteden we steeds aandacht aan hoe het in Nederland is in vergelijking met de rest van de Europese Unie en welke verschillen tussen bevolkingsgroepen er in Nederland zijn.

In het tweede, kortere deel van het hoofdstuk gaan we op zoek naar optimisme in Nederland. Dat is in zekere zin een tegenhanger van de uitgebreide aandacht voor maatschappelijk onbehagen twee kwartalen terug (COB 2017|1: 29-50). Waar denken mensen aan als ze zich een positieve voorstelling van Nederland maken en hoe beargumenteren uitgesproken optimisten hun positieve oordeel over ontwikkelingen?

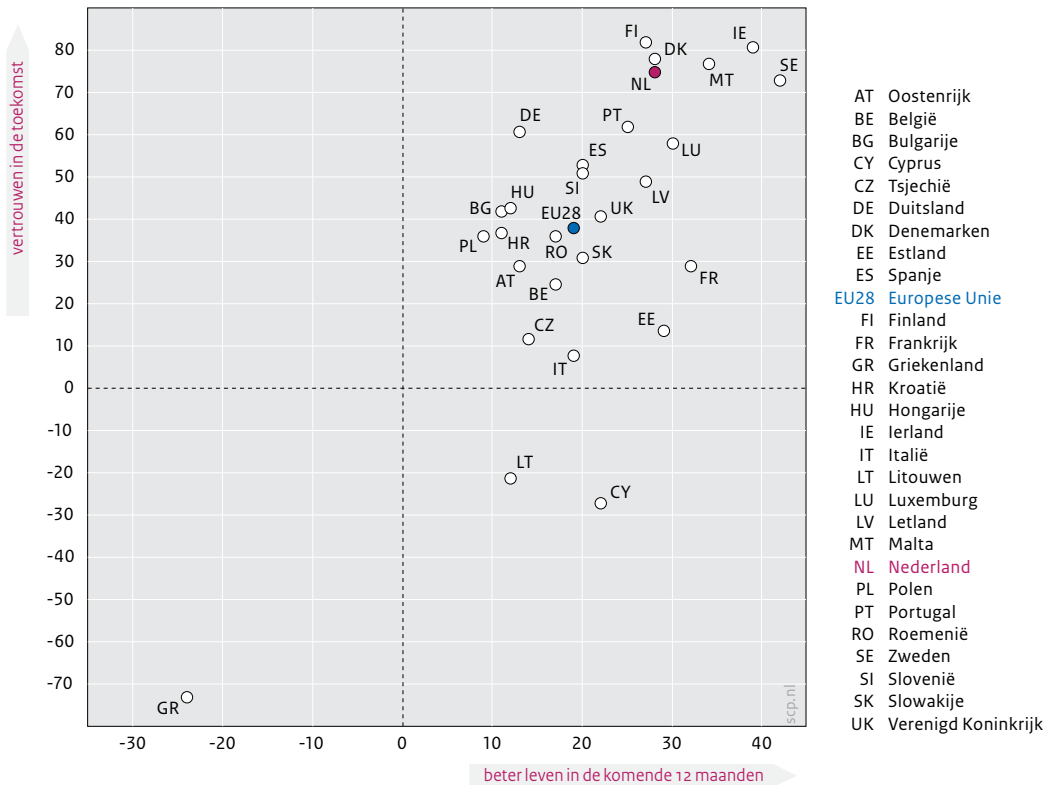
De persoonlijke toekomst

Nederland Europees gezien positief gestemd

De gemiddelde Europeaan verwacht begin 2017 op korte termijn eerder verbetering dan verslechtering van zijn of haar ‘leven in het algemeen’ en heeft eerder wel dan geen vertrouwen in zijn of haar toekomst.¹ Alleen in Griekenland verwachten meer mensen een verslechtering en alleen in Griekenland, Cyprus en Litouwen zijn er meer mensen zonder dan met vertrouwen in hun toekomst.

¹ De vraag gaat over ‘de toekomst’, maar aangezien de vraag volgt op vragen over het eigen leven, mag worden vermoed dat mensen hier primair aan de eigen toekomst denken.

Figuur 2.1 Verwachtingen voor het eigen leven in de komende twaalf maanden, bevolking van 15+ in de EU, 2017, nettoscores in procentpunten^a

a Horizontaal: het percentage dat verwacht dat het beter zal gaan min het percentage dat verwacht dat het slechter zal gaan, in antwoord op de vraag of men verwacht dat ‘de komende twaalf maanden beter, slechter of hetzelfde zijn als het gaat om uw leven in het algemeen’; verticaal: het percentage eerder / helemaal eens min het percentage eerder / helemaal oneens met ‘U hebt vertrouwen in de toekomst’.

Bron: Eurobarometer 87.3 (mei 2017)

Nederland staat met de noordse landen en dit keer ook *booming* Ierland en Malta in de uithoek van meest optimistische landen, op grote afstand van Griekenland, een land dat de afgelopen jaren bij meer onderwerpen opvalt door pessimisme en ontevredenheid (zie hiervoor in figuur 1.3 en verderop in figuur 2.3 en o.a. COB 2016|2: 20 en COB 2017|1: 10). Ter illustratie geven we de cijfers achter de posities van Griekenland en Nederland in figuur 2.1: in Griekenland verwacht 12% verbetering en 36% verslechtering voor het komende jaar (en 50% hetzelfde), in ons land 31% verbetering en 3% verslechtering (en 65% hetzelfde).² In ons land is 87% het eens en 12% het oneens met de stelling dat men vertrouwen in de toekomst heeft, in Griekenland is de verhouding omgekeerd en is 13% het ermee eens en 86% oneens.

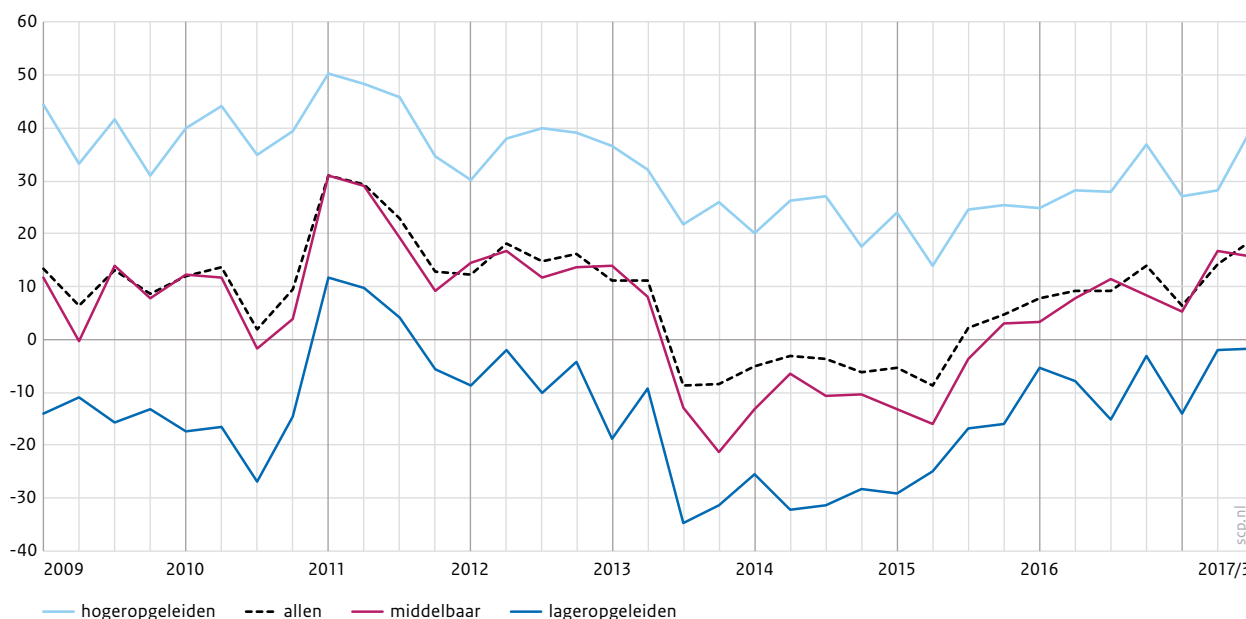
Hogeropgeleiden denken veel vaker grip op hun toekomst te hebben

Vertrouwen in de toekomst kan men om verschillende redenen hebben. Een ervan is het idee dat men er zelf grip op heeft.³ Volgens de antwoorden op de vraag ‘Verwacht u dat uw eigen toekomst grotendeels wordt bepaald door wat u er zelf van maakt, of door omstandigheden waarop

2 Waarbij ook nog bedacht moet worden dat de Grieken het heden veel vaker als een verslechtering van het verleden ervaren. Volgens dezelfde Eurobarometer van begin 2017 is in Griekenland maar liefst 93% het eens en slechts 6% het oneens met de stelling dat de kwaliteit van het eigen leven vroeger beter was; in Nederland is 22% het daarmee eens en 72% oneens.

3 Een andere is geloof. Zoals iemand dit kwartaal toelicht waarom hij zich weinig financiële zorgen maakt: ‘Ik geloof in God en weet dat hij financieel voor mij zal zorgen.’

Figuur 2.2 Het gevoel grip op de eigen toekomst te hebben, bevolking van 18+, 2009-2017/3 (in procentpunten)^a

a Vermeld is het percentage dat het (zeer) oneens is met de stelling ‘Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst’ min het percentage dat het daarmee (zeer) eens is.

Bron: COB 2009/1-2017/3

u weinig invloed heeft?’ in het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland denkt een ruime meerderheid van de Nederlanders de toekomst grotendeels zelf in de hand te hebben (in 2016/17 75%, in 1993 was dat 61%). In het COB leggen we sinds begin 2009 de stelling voor ‘Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst’. Figuur 2.2 laat voor de hele bevolking en voor drie opleidingsniveaus zien in welke mate deze stelling per saldo wordt afgewezen; afwijzing houdt in dat men het gevoel heeft wél grip op de eigen toekomst te hebben.

Van medio 2013 tot medio 2015 zijn er meer mensen die weinig grip op hun toekomst menen te hebben dan mensen die menen wel grip te hebben. Sindsdien is er een opgaande lijn, maar we zijn nog wel een stuk verwijderd van het gevoel van *mastery* van begin 2011. Het verschil in opleidingsniveaus is weer aanzienlijk.⁴ Bij de hoger opgeleide respondenten wijzen dit kwartaal 40 procentpunten meer mensen de stelling af dan dat deze wordt geaccepteerd. Bij de lager opgeleide respondenten zijn er iets meer respondenten die het gevoel hebben weinig grip te hebben dan mensen die menen wel grip te hebben.

Vanaf 2008 vragen we ook naar het eigen financiële perspectief op de korte termijn (zie figuur 1.1). Ook daarover zijn hogeropgeleiden voortdurend positiever gestemd dan de lager opgeleiden (COB 2016|4: 8). Laten we echter ook eens naar andere verschillen in de bevolking kijken.

4 Maar trendmatig wordt het verschil tussen hoger- en lageropgeleiden over de 39 kwartalen iets kleiner (0,04** procentpunt per kwartaal). Aanduiding in dit hoofdstuk van significantieniveaus (tweezijdig): * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$.

De eigen toekomst in 2017: meestal positief

In tabel 2.1 zetten we voor de eerste drie kwartalen 2017 op vier manieren een negatief en positief toekomstperspectief tegenover elkaar (met weglating van neutrale middenposities): 12% verwacht de komende

Toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme

Tabel 2.1 Tegengestelde persoonlijke toekomstvisies in bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2017 (in procenten)^a

	financiën komend jaar ^b		financiële toekomst ^c		toekomst algemeen ^d		grip op toekomst ^e	
	slechter	beter	veel zorgen	weinig zorgen	pessi- mistisch	opti- mistisch	weinig grip	veel grip
allen	12	23	30	67	9	57	28	41
man	12	24	25	72	10	58	29	41
vrouw	12	22	35	62	8	56	27	41
18-34 jaar	10	42	33	61	6	66	22	50
35-54 jaar	11	23	31	67	10	60	28	44
≥ 55 jaar	15	7	27	70	10	47	37	31
lager opgeleid	14	13	36	59	12	42	33	27
middelbaar	12	14	35	61	9	56	28	41
hoger opgeleid	10	31	18	82	7	71	23	54
benedenmodaal gezinsinkomen	16	24	48	48	13	46	35	31
modaal	13	20	21	76	8	56	28	40
bovenmodaal	8	24	12	86	6	71	19	54
studeert	11	43	.	.	7	69	18	50
huishouden	12	19	.	.	12	48	29	31
loondienst particulier	11	24	28	68	6	63	25	48
loondienst publiek	7	20	.	.	5	69	21	52
zelfstandig	12	35	.	.	9	65	19	56
werkloos / bijstand	20	28	.	.	20	40	42	23
arbeidsongeschikt	21	10	.	.	23	27	48	16
gepensioneerd	15	5	.	.	9	44	35	26

- a Samen met de niet-vermelde tussencategorieën ('hetzelfde', 'neutraal', 'weet niet') tellen de vermelde percentages per indicator per bevolkingscategorie op tot 100%.
- b 'Wat zijn uw verwachtingen voor de komende 12 maanden als het gaat om uw financiële situatie, zullen de komende 12 maanden slechter, hetzelfde of beter zijn?' (zie figuur 1.1).
- c 'Hoeveel zorgen maakt u zich al met al over uw eigen financiële toekomst (over uw werk of andere inkomensbron, uitgaven voor levensonderhoud, belastingen en premies etc.). Maakt u zich daarover helemaal geen zorgen, een beetje zorgen, tamelijk veel zorgen of heel veel zorgen?' Deze vraag is alleen aan de helft van de respondenten van het derde kwartaal gesteld en dat is te weinig om alle bevolkingscategorieën met minstens honderd respondenten te vullen.
- d (Zeer) oneens respectievelijk (zeer) eens met 'Ik ben optimistisch over mijn toekomst'.
- e (Zeer) eens respectievelijk (zeer) oneens met 'Ik heb het gevoel dat ik weinig grip heb op mijn eigen toekomst'.

Bron: COB 2017/1-3

twalf maanden financiële verslechtering en 23% verwacht verbetering; 30% maakt zich (tamelijk) veel zorgen voor de (verder weg gelegen) financiële toekomst en 67% doet dat niet of nauwelijks; 9% verwerpt een expliciete stelling over persoonlijk optimisme en 57% onderschrijft die stelling; 28% aanvaardt de zojuist behandelde 'weinig grip'-stelling en 41% verwerpt die stelling. Deze vier tegenstellingen tonen dus een optimistisch gestemde relatieve meerderheid in de bevolking.

De individuele opvattingen erover hangen ook samen, maar onvoldoende om ze in een enkele schaalscore samen te vatten en we zien ook niet steeds dezelfde verschillen tussen bevolkingscategorieën.⁵ Vrouwen maken zich vaker zorgen over hun financiële toekomst dan mannen, maar verder verschillen de seksen niet noemenswaardig. Jongeren zijn bij drie van de vier indicatoren vaker positief gestemd dan ouderen. De uitzondering is dat ze zich zeker niet minder zorgen maken over hun financiële toekomst (terwijl ze op de korte termijn wel vaker een verbetering verwachten).⁶ Hogeropgeleiden zijn wel over de hele linie vaker positief gestemd dan lageropgeleiden.

Grote sociaaleconomische verschillen

Mensen uit armere en rijkere huishoudens hebben dezelfde verwachting als het gaat om een financiële verbetering op de korte termijn (in beide gevallen verwacht ongeveer een kwart een financiële verbetering; bovenmodaal verwacht wel minder verslechtering dan benedenmodaal: 8% en 16% van de ondervraagden). Op andere vlakken verschillen ze wel sterk van elkaar. Mensen uit benedenmodale huishoudens maken zich veel vaker financiële zorgen, zeggen veel minder optimistisch te zijn en hebben veel minder het gevoel grip op de eigen toekomst te hebben. Qua sociaaleconomische positie zijn er ook aanzienlijke verschillen. Voor de drie beschikbare indicatoren (voor financiële zorgen zijn onvoldoende respondenten beschikbaar) springen de sombere perspectieven van arbeidsongeschikten eruit: 21% verwacht het komend jaar financiële verslechtering (versus 7% bij de ambtenaren) en slechts 10% verwacht een verbetering (versus 35% van de zelfstandigen en 43% van de studenten). 27% van de arbeidsongeschikten kijkt met optimisme naar zijn of haar toekomst (versus meer dan 60% bij studerende en werkende) en slechts 16% meent grip op de toekomst te hebben (48% en meer bij studerende en werkende).

Natuurlijk overlappen de indelingen van tabel 2.1 (jongeren studeren vaker, ouderen zijn vaker met pensioen). Houden we daar rekening mee, dan blijft leeftijd het grootste verschil maken voor de financiële verwachtingen op korte termijn en de sociaaleconomische positie het meest voor het zelf ervaren optimisme en het gevoel grip te hebben op de eigen toekomst.⁷ Voor de eigen toekomst blijft het inkomen ook een belangrijke factor. Van de opleidingsverschillen blijft niet zoveel over. Verschillen daarin werken blijkbaar vooral door op toekomstperspectieven via de arbeidsmarktpositie en het inkomen.

Grip op de toekomst: een positieve houding versus negatieve omstandigheden?

Welke overwegingen spelen een rol in de toekomstverwachtingen? Eind 2016 vroegen we voor het laatst toelichtingen bij de financiële vooruitzichten voor de komende twaalf maanden (COB 2016|4: 6-7). Diegenen die een verbetering verwachtten, wezen toen vooral op meer of nieuw werk of een loonsverhoging, terwijl diegenen die een verslechtering verwachtten bijvoorbeeld bezorgd waren over het verliezen van een baan, verlaging van een uitkering en stijgende kosten. De meesten verwachtten echter geen veranderingen.

5 Gaan we af op de vragen met hun oorspronkelijke vijf antwoordcategorieën, dan is de samenhang tussen optimisme en het gevoel grip te hebben het sterkst (0,47***) en tussen financiële verwachtingen voor het komend jaar en zorgen over de financiële toekomst het zwakst (0,15***). De schaalbaarheid van alle vier bedraagt 0,63 (Cronbachs alfa); voor de drie indicatoren die in alle kwartalen beschikbaar zijn is de schaalbaarheid 0,61.

6 Zoals aangegeven in de noot 5 is het verband tussen verwachtingen voor de komende twaalf maanden en financiële zorgen in 'de toekomst' relatief zwak. Van alle respondenten maakt 30% zich tamelijk of veel zorgen. In de kleine groep (12%) die verslechtering verwacht, is dat 66%; zowel in de groep die verbetering verwacht (23%) als in de grootste groep (65%) die geen verandering of niets verwacht, maakt 25% zich tamelijk veel of heel veel zorgen.

7 Afgaande op de Wald-statistieken voor de verklaring van de kansen om in een van beide tegengestelde posities te komen die per indicator in tabel 2.1 zijn vermeld (dus met weglating van respondenten met een neutrale positie of 'weet niet'-antwoord ten aanzien van de toekomst). Vanwege het kleine aantal respondenten blijven de financiële zorgen buiten beschouwing.

In 2010 en 2012 vroegen we om een toelichting bij de antwoorden op de vraag over grip op de eigen toekomst. In die toelichtingen viel op dat mensen die wel grip op de toekomst menen te hebben vooral wijzen op hun opstelling en mentaliteit, terwijl mensen die weinig grip op de toekomst menen te hebben vooral wijzen op externe omstandigheden en dan met name op ongunstige financieel-economische omstandigheden (COB 2012|1: 6-7). Bij antwoorden op andere vragen troffen we een vergelijkbare asymmetrie aan (COB 2010|4: 21-28). Het patroon correspondeert met wat psychologen wel aanduiden als de fundamentele attributiefout: wat goed gaat danken de mensen aan zichzelf, wat fout gaat wijten ze aan externe omstandigheden.

Voor de verder weg gelegen financiële toekomst en de toekomst in het algemeen, de middelste twee metingen in tabel 2.1, hebben we dit kwartaal willekeurig 337 en 253 respondenten om een toelichting gevraagd; respectievelijk 218 en 164 van hen gaven die. Daarop gaan we hierna iets uitgebreider in.

Financiële zorgen: vooral over hoogte en behoud van het inkomen

Dit kwartaal maakt 67% zich weinig of geen zorgen en 30% maakt zich (tamelijk) veel zorgen over de eigen financiële toekomst. Precies vier jaar geleden was dat respectievelijk 62% en 35%. Nederlanders zijn dus wat zorgelozer geworden (de grootste verschuiving zit bij de categorie 'helemaal geen zorgen': van 11% naar 19%).

In 2013 maakten mensen zich vooral zorgen over de dalende pensioenen, hun baan, stijgende zorgkosten en de situatie op de huizenmarkt (zie COB 2013|3: 26). Ook dit kwartaal hebben we gevraagd waarom men zich wel of geen financiële zorgen maakt. Een aantal respondenten merkt in het algemeen op dat ze het financieel goed voor elkaar hebben en zich dus geen zorgen hoeven te maken: 'Ik heb mijn schaapjes op het droge, dus hoef mij geen zorgen meer te maken' en 'Ik heb het goed, kan me goed redden en heb niet zo veel meer nodig'. Aan de andere kant zijn er respondenten die in het algemeen op onzekerheid wijzen: aangeven dat de toekomst nu eenmaal onzeker is, dus ook de eigen financiële toekomst: 'Onzekerheid en ik maak me gewoon gauw zorgen' of 'Je weet nooit wat de toekomst brengt.'

In de meer inhoudelijke toelichtingen vallen dit kwartaal drie grote clusters op (tabel 2.2). Het vaakst, door ongeveer één op de vijf ondervraagden, wordt de hoogte van het (toekomstige) inkomen opgeschreven, waarbij regelmatig aan het (toekomstige) pensioen wordt gedacht. Maar los van het al dan niet toekomstige pensioen zijn sommigen bang er (nu) in inkomen op achteruit te gaan, bijvoorbeeld door concurrentie van werknemers uit Oost-Europa of omdat uitkeringen en toeslagen versoberd dreigen te worden. Er zijn overigens ook (enkele) respondenten die erop vertrouwen dat hun inkomen juist zal gaan stijgen in de toekomst. Behalve de hoogte van het inkomen is het algehele voortbestaan van de inkomensbron een mogelijke bron van zorgen: men is niet zeker van zijn baan of van verlenging van een contract. Naast de inkomensbron en de hoogte van het inkomen zijn ten slotte uiteraard de hoogte van de uitgaven belangrijk voor iemands financiële situatie. Sommigen maken zich zorgen over de stijgende prijzen en meer specifiek worden, door een aantal respondenten, de kosten van kinderen die in de toekomst gaan studeren genoemd als bron van financiële zorgen.

Tabel 2.2 Voorbeelden van antwoorden voor de drie meest besproken redenen waarom men zich wel of geen zorgen maakt over de eigen financiële toekomst, 2017/3^a

Hoogte inkomen (20%)		Inkomensbron (12%)		Hoogte uitgaven (11%)	
Niet zeker of er voor mij nog pensioen over is. Of ik wel voldoende hulp kan krijgen als ik het nodig heb op mijn oude dag.	Ons inkomen zal niet verslechteren, eerder verbeteren in de toekomst, omdat wij starters zijn.	Beiden na faillissement onze baan kwijtgeraakt. Na nieuw werk, een halfjaarcontract met minder uren, weer thuis. Allebei geen verlenging van het contract, dus beiden werkloos.	Ik kom uit een welvarende familie en heb een goede, stabiele baan.	Drie kinderen die straks alle drie gaan studeren, kost erg veel geld.	Hoeveel wil je nog uitgeven als je 77 jaar oud bent?
Door de goedkope werknemers uit voormalig Oost-Europa gaan de salarissen omlaag. We gaan slechte (armoede) tijden krijgen.	Financieel geen enkel probleem. Heb gezorgd voor voldoende geld om zelfs zonder uitkering de eerste dertig jaren goed te kunnen leven.	Volgend jaar geen baan meer.	Goede baan met weinig concurrentie. Voor de meeste mensen is het te complex. De functie is essentieel voor het bedrijf.	Het leven wordt zo duur.	
Door allerlei versoberingen gaan veel van de zekerheden langzaam verloren. Mijn zwager wordt op dit moment gekort in zijn uitkering vanwege een prepensioen-uitkering.	Ik verdien meer dan dat ik uitgeef.	Ik ben 59 jaar en zit pas zonder werk.	Ik werk bij een zeer sterke en financieel gezonde organisatie op de administratie. Salaris is prima en secundaire arbeidsvoorwaarden ook.	Ons inkomen zal niet hoger worden, onze uitgaven wel.	
Mijn Wajong-uitkering gaat omlaag. Werken kan ik niet, maar mijn vaste lasten blijven hetzelfde.		De vraag is of mijn partner zijn baan behoudt.			
Onze pensioenen worden (al tien jaar) niet geïndexeerd.		Geen vast werk en boven de vijftig.			

a In de linkerkolom met een lichtroze achtergrond staan steeds de redenen waarom men zich wel zorgen maakt en in de rechterkolom met een lichtgroene achtergrond de redenen waarom men dit niet doet.

Bron: COB 2017/3

Tabel 2.3 Voorbeelden van antwoorden voor de drie meest besproken redenen waarom men wel of niet positief gestemd is over de eigen toekomst, 2017/3

Werk en inkomen (14%)		Familie en relaties (11%)		Gezondheid (9%)	
Slechte werkgelegenheid voor 50-plussers. Pensioengat door wisselende werkgevers.	Goede baan, goede kansen. Geen financiële of gezondheidszorgen.	Kinderen beginnen beiden aan het mbo, dat baart zorgen of ze het goede uitgezocht hebben.	Ik heb een gezin, een leuke partner en top werk!	De problemen in de buurt hebben ook gevolgen voor mijn geestelijke gezondheid.	Ik zie het qua liefde, gezondheid en werk positief in.
Mijn contract loopt 14-10-2017 af. Dan heb ik geen inkomen meer.	Kans op beter werk.		De economie wordt beter, de kinderen wonen op zichzelf en hebben een goede relatie.		Goede gezondheid en relatie.
Dat we moeten werken tot 65 jaar en zes maanden is van de zotte voor een bouwvakker.			Mijn partner en ik verwachten over een paar maanden ons eerste kindje!		Ben gezond na herstel van darmkanker.
Het bedrijf waar ik voor werk, sluit mijn locatie eind dit jaar.			Leuk uitdagend werk, leuke lieve partner. Prettig, relatief goedkoop huisje. Leuke vrienden en familie.		Ik ben gezond, heb een gezonde man en een gezond kind.
Geldgebrek.			Geluk met mijn gezin.		

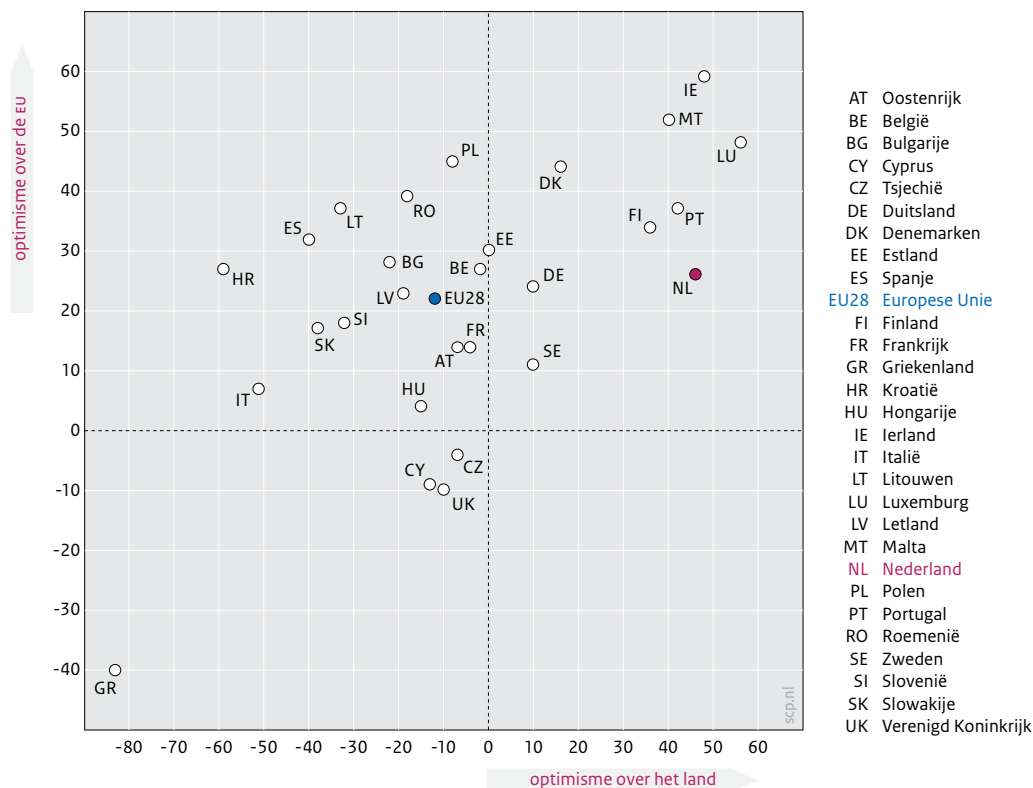
a In de linkerkolom met een lichtroze achtergrond staan steeds de redenen waarom men zich wel zorgen maakt en in de rechterkolom met een lichtgroene achtergrond de redenen waarom men dit niet doet.

Bron: COB 2017/3

De eigen toekomst in het algemeen: vooral positief over familie en gezondheid

Ongeveer drie op de vijf Nederlanders is optimistisch over de eigen toekomst en slechts 7% geeft expliciet te kennen daar pessimistisch over te zijn. In de toelichtingen die hierbij worden gegeven, treffen we deels heel algemene overwegingen aan. Sommigen benadrukken het overgeleverd zijn aan onzekere factoren ('Omdat wij geen idee hebben wat de toekomst ons gaat brengen! Veel heb je zelf in de hand, maar niet alles!') en anderen juist dat ze grip op hun toekomst hebben ('Ik krijg genoeg mogelijkheden en vrijheid om mijn eigen toekomst te bepalen, ik ben het zelf die deze mogelijkheden grijpt of niet.'). De optimisten volstaan ook met heel korte noties: 'geen reden tot onrust', 'goede vooruitzichten' en 'leuke toekomstplannen', of verwijzen naar hun levensinstelling: 'Ja je moet positief blijven toch!!!' en 'Ik ben een positief mens en mijn motto is dan ook: alles komt goed.'

Figuur 2.3 Optimisme over het eigen land en de EU, bevolking van 15+ in de EU, 2017 (nettoscores in procentpunten)^a

a Optimisme over het land: ‘Zou u zeggen dat het over het algemeen de goede kant of de verkeerde kant opgaat in [land van onder-vraging]?’ Weergegeven zijn saldi van het percentage ‘goede kant’ min het percentage ‘verkeerde kant’; optimisme over de EU: ‘Zou u zeggen dat u heel erg optimistisch, tamelijk optimistisch, tamelijk pessimistisch of heel erg pessimistisch bent over de toekomst van de Europese Unie?’ Weergegeven zijn saldi van het percentage optimisten min het percentage pessimisten.

Bron: Eurobarometer 87.3 (mei 2017)

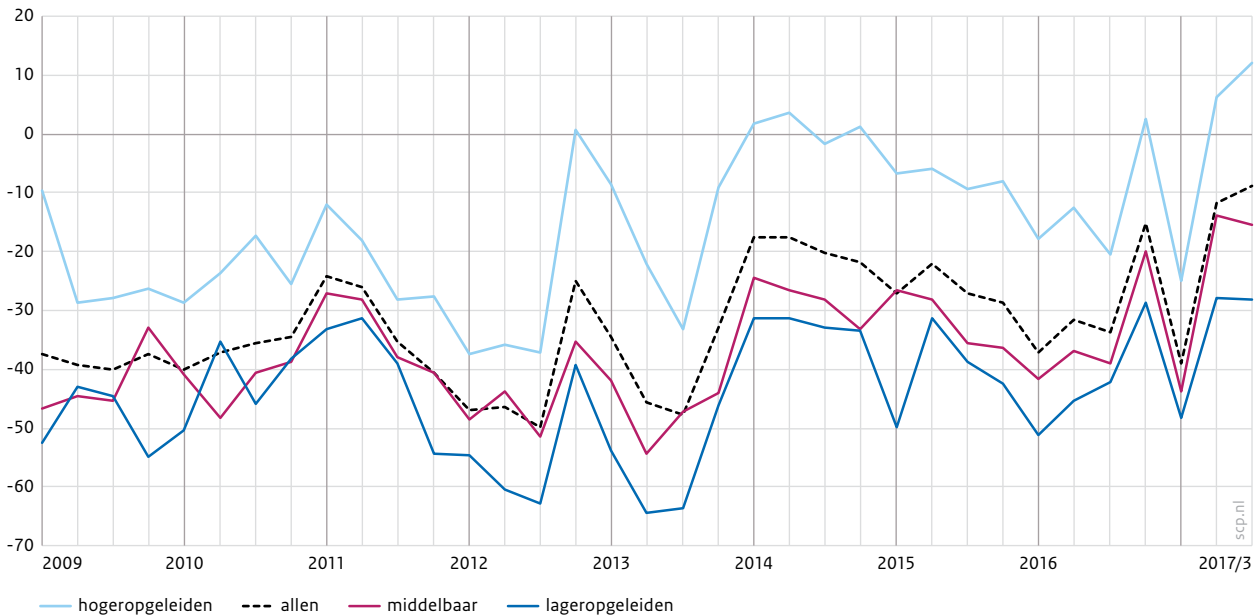
Bij de meer inhoudelijke argumenten kunnen we weer drie belang-rijkste clusters onderscheiden (tabel 2.3): werk en inkomen, familie en relaties, en gezondheid. Over al deze drie levenssterreinen kan men uiteraard positief of negatief gestemd zijn. Het valt echter op dat de categorie ‘werk en inkomen’ vooral argumenten levert voor pessi-misme, terwijl de andere twee categorieën vrijwel uitsluitend worden genoemd om te onderbouwen waarom men positief naar de eigen toekomst kijkt.

Toekomst voor de samenleving

Nederlanders optimistischer over eigen land dan andere EU-nationaliteiten

We beginnen ook hier weer met Nederland in Europa. Figuur 2.3 com-bineert de waardering van ontwikkelingen in het eigen land met de vooruitzichten voor de Europese Unie. Voor de EU vroegen we expli-ciet naar pessimisme en optimisme en kijken we naar de mate waarin er meer optimisten dan pessimisten zijn. Voor ons eigen land vroegen we of men het meer de goede of meer verkeerde kant op vindt gaan

Figuur 2.4 Netto maatschappelijk optimisme, bevolking van 18+, 2009-2017/3 (in procentpunten)^a

a Vermeld is het percentage dat het meer de goede kant op vindt gaan met Nederland min het percentage dat het meer de verkeerde kant op vindt gaan.

Bron: COB 2009/1-2017/3

en kijken we naar de mate waarin de opvatting dat het de goede kant opgaat meer aanhang heeft dan de opvatting dat het de verkeerde kant opgaat.⁸

Nederlanders tonen zich in vergelijking met de meeste andere Europeanen optimistisch over het land, zoals ze zich in figuur 1.3 ook al heel positief toonden over de situatie en vooruitzichten van de nationale economie. Over de toekomst van de EU zijn Nederlanders niet bijzonder optimistisch. Ze zitten niet ver van het per saldo gematigde optimisme van alle EU-bewoners samen. Evenals in figuur 1.3 en 2.1 vallen de Grieken weer sterk uit de toon door groot pessimisme.

Hogeropgeleiden optimistischer over Nederland

Zoals we in figuur 2.2 de ontwikkelingen beschreven van het gevoel grip op de eigen toekomst te hebben, doen we dat in figuur 2.4 voor de ontwikkelingen van het maatschappelijk optimisme. Dat rekenen we hier iets anders uit dan in figuur 1.1, maar ook nu wordt dit kwartaal de hoogste score sinds het begin van de metingen in 2008 bereikt.

Hoger- en lageropgeleiden volgen grosso modo dezelfde fluctuaties en voortdurend zijn de hogeropgeleiden aanzienlijk beter te spreken over de ontwikkelingen in Nederland dan de lageropgeleiden. Opvallend is dat de middencategorie gemiddeld maar weinig positiever is dan het laagste opleidingsniveau en in sommige kwartalen niet daarvan te onderscheiden is.⁹

- 8 De laatste vraag gebruiken we vaak en we hebben ook al vaak geconstateerd dat ze positievere antwoorden oplevert dan de zeer vergelijkbare vraag aan het einde van de COB-enquête. Mogelijke oorzaken voor het verschil bespreken we in (COB 2016[2]: 20).
- 9 Zie over het midden COB 2015[4]: 38 e.v. en uitgebreider Godfried Engbersen, Erik Snel en Monique Kremer (red.), *De val van de middenklasse? Het stabiele en kwetsbare midden*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, 2017. Trendmatig worden over de 39 kwartalen de hoger- en middelbaar opgeleiden iets optimistischer, de lageropgeleiden niet; hun afstand neemt toe tot de hogeropgeleiden (0,4** procentpunt per kwartaal) en de middelbaar opgeleiden (0,2* procentpunt per kwartaal).

De maatschappelijke toekomst in 2017: meestal negatief

Zoals we in tabel 2.1 deden voor de eigen toekomst geven we in tabel 2.4 vier paren tegengestelde visies op de maatschappelijke toekomst, maar nu alleen voor het derde kwartaal, omdat drie van de vier stellingen in de eerste twee kwartalen niet zijn gemeten. 34% is het niet eens met de stelling dat we als samenleving grote problemen steeds beter kunnen oplossen en 24% is het daar juist wel mee eens; 62% is bang dat toekomstige generaties het slechter gaan hebben en 12% is daar niet bang voor; 48% vindt het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld, terwijl 21% dat niet moeilijk vindt; 49% ziet het meer de verkeerde kant opgaan met Nederland en 40% ziet het juist meer de goede kant opgaan. In alle vier gevallen zijn er dus meer pessimisten dan optimisten. De vragen zijn niet direct vergelijkbaar met die over de eigen toekomst in tabel 2.1, waarbij vier maal de optimisten het wonnen van de pessimisten, maar als we de bevindingen van beide tabellen combineren, dan kunnen we ze toch, variërend op een bekend thema, wellicht als volgt samenvatten: met mij blijft het goed gaan, met ons wordt het minder.¹⁰

Voor dezelfde bevolkingscategorieën als in tabel 2.1 bezien we in tabel 2.4 hoe het maatschappelijk pessimisme en optimisme over de bevolking verspreid zijn. De positionering van individuen ten aanzien van de vier tegenstellingen over maatschappelijke toekomstvisies vertoont meer samenhang dan de positionering ten aanzien van de persoonlijke toekomstvisies in tabel 2.1,¹¹ maar de verschillen tussen bevolkingscategorieën zijn toch niet steeds dezelfde.

We vatten de belangrijkste verschillen weer samen. Mannen zijn over de hele linie optimistischer dan vrouwen. De seksen verschillen meer in de aanhang voor de positieve visies dan voor negatieve visies. Dat komt waarschijnlijk, omdat in het geval van twijfel vrouwen eerder geneigd zijn aan te geven dat ze het niet weten (die antwoorden zijn in de tabel weggelaten, net als de neutrale antwoorden), terwijl mannen liever zelfvertrouwen blijven uitstralen. Ouderen zijn vaker sceptisch over de vooruitgang van het vermogen om grote maatschappelijke problemen op te lossen en minder hoopvol over de toekomst van de wereld, maar vertellen dat niet in de verwachting dat toekomstige generaties het slechter zullen hebben. Hogeropgeleiden zijn evenals in tabel 2.1 weer over de hele linie optimistischer dan lageropgeleiden. Mensen uit een bovenmodaal huishouden zijn ook weer optimistischer dan mensen uit een benedenmodaal huishouden. In lijn met de leeftijdsverschillen is er bij gepensioneerden minder vooruitgangsgeloof en minder hoop voor de wereld, maar verwachten ze het minst van alle sociaaleconomische categorieën dat toekomstige generaties het slechter zullen hebben. Die verwachting wordt het vaakst geuit door mensen die zich concentreren op het huishoudelijke werk. Die zijn over de hele linie vrij somber, evenals mensen die arbeidsongeschikt of werkloos zijn.¹²

De verschillen tussen de bevolkingscategorieën zijn hier over de hele linie kleiner dan bij de persoonlijke toekomstperspectieven in tabel 2.1. Houdt men rekening met de overlap tussen de indelingen (zie de toelichting bij tabel 2.1), dan springt de driedeling qua opleidingsniveau eruit als factor die het meest verschil maakt bij het al of niet hoopvol zijn over de

10 Dat is geen typisch Nederlands verschijnsel. Zie voor hetzelfde fenomeen in de vs: Lisa Bennett, Optimism for Me, Pessimism for We (https://greatergood.berkeley.edu/article/item/optimism_for_me_pessimism_for_we).

11 Gaan we weer af op de vragen met hun oorspronkelijke vijf antwoordcategorieën, dan varieert de samenhang van 0,36*** voor toekomstige generaties en oplossingsvermogen tot 0,52*** voor toekomstige generaties en hoopvolheid. De schaalbaarheid van alle vier bedraagt 0,75 (Cronbach's alpha). We zouden de vier metingen kunnen samenvatten in een enkele schaalscore, maar dat doen we niet om in tabel 2.4 te laten zien hoe de afwijkingen van groepen verschillen.

12 Enkele categorieën uit tabel 2.1 zijn hier gecombineerd voor voldoende celvulling (n > 100).

Tabel 2.4 Tegengestelde maatschappelijke toekomstvisies in bevolkingsgroepen, bevolking van 18+, 2017/3 (in procenten)^a

	problemen oplossen ^b		toekomstige generaties ^c		de wereld ^d		Nederland ^e	
	niet beter	beter	slechter	niet slechter	niet hoopvol	hoopvol	verkeerde kant	goede kant
allen	34	24	62	12	48	21	49	40
man	36	27	60	15	45	26	46	45
vrouw	33	22	64	8	50	16	51	35
18-34 jaar	26	26	60	12	43	24	45	41
35-54 jaar	34	26	65	13	46	24	51	39
≥ 55 jaar	40	21	61	10	54	14	49	41
lager opgeleid	39	19	69	5	60	6	57	29
middelbaar	33	23	63	10	47	17	52	36
hoger opgeleid	31	30	55	19	36	38	40	52
benedenmodaal gezinsinkomen	39	22	64	9	56	16	55	30
modaal	38	24	65	10	51	14	52	38
bovenmodaal	30	28	56	18	34	34	38	54
studeert	26	26	68	10	44	26	51	39
huishouden	32	22	73	4	58	12	55	26
betaald werk	31	27	60	14	41	26	45	45
ww / wao / bijstand e.d.	50	21	68	10	66	14	63	24
gepensioneerd	37	17	53	11	55	11	43	45

a Samen met de niet-vermelde tussencategorieën ('hetzelfde', 'neutraal', 'weet niet') tellen de vermelde percentages per indicator per bevolkingscategorie op tot 100%.

b (Zeer) oneens respectievelijk (zeer) eens met 'We zijn als samenleving steeds beter in staat om grote problemen op te lossen'.

c (Zeer) eens respectievelijk (zeer) oneens met 'Ik ben bang dat toekomstige generaties het slechter krijgen dan wij'.

d (Zeer) eens respectievelijk (zeer) oneens met 'Zoals de zaken er nu voor staan, is het moeilijk om hoopvol te zijn over de toekomst van de wereld'.

e Gaat (iets / duidelijk) meer de verkeerde kant op respectievelijk de goede kant op met Nederland (zie figuur 1.1).

Bron: COB 2017/3

wereld. Ook bij de opvattingen over toekomstige generaties en bij de vraag welke kant het opgaat met Nederland is opleidingsniveau de belangrijkste factor (bij het geloof in het probleemoplossend vermogen van de samenleving zijn de unieke bijdragen van alle indelingen aan de verklaring van verschillen gering). Anders dan bij de persoonlijke toekomstperspectieven werken bij de maatschappelijke perspectieven de verschillen in opleidingsniveau dus niet vooral door via werk en inkomen.

Pessimistisch over Nederland om verschillende redenen, optimistisch vooral vanwege de economie

Hoe motiveren mensen hun maatschappelijke perspectieven? Voor de kant die ze Nederland zien opgaan, vragen we vrijwel elk onderzoek alle respondenten naar hun motivatie en aan die toelichting besteden we ook voortdurend veel aandacht (recent COB 2017|1: 36 e.v.; COB 2016|2: 22 e.v.).

Kader 2.1 Optimisme en pessimisme of momentopname?

Aan het slot van de COB-enquête vragen we mensen of zij vinden dat het ‘al met al’ meer de goede of meer de verkeerde kant opgaat in Nederland. Antwoorden op die zogenoemde ‘slotvraag’ vatten we vaak samen als blijk van maatschappelijk optimisme of pessimisme. We nemen daarbij aan dat diegenen die het de goede kant op vinden gaan optimistisch gestemd zijn, terwijl diegenen die het de verkeerde kant op vinden gaan pessimisten zijn. Maar is dat wel gerechtvaardigd? Immers, men kan zich voorstellen dat iemand het bijvoorbeeld nu de verkeerde kant vindt opgaan met Nederland, maar tegelijkertijd van mening is dat het in de toekomst vast niet de verkeerde kant op zal blijven gaan en dat het tij dus zal keren. Met andere woorden, hoe ‘toekomstgericht’ zijn de antwoorden die worden gegeven eigenlijk? Kunnen we hierover iets zeggen op basis van de toelichtingen die bij deze vraag worden gegeven?

We komen niet of nauwelijks toelichtingen tegen in de trant van ‘het gaat weliswaar nu de verkeerde kant op, maar dit gaat vast binnenkort veranderen’. Dit wijst er dus mogelijk op dat de antwoorden die worden gegeven op de slotvraag inderdaad optimisme en pessimisme uitdrukken. Als het antwoord slechts een momentopname betreft, zouden we immers vaker in toelichtingen kwalificaties tegenkomen als ‘op dit moment’ of ‘het gaat nu even tijdelijk de verkeerde kant op, maar volgend jaar is dat vast anders’, maar dergelijke nuanceringen komen we vrijwel nooit tegen. Er zijn wel regelmatig verwijzingen naar optimisme (‘je moet optimistisch blijven’, ‘ik ben nu eenmaal een optimist’) in de toelichtingen door respondenten die van mening zijn dat het de goede kant opgaat met Nederland.

De toelichtingen die worden gegeven bij de slotvraag maken niet aannemelijk dat slechts een momentopname van Nederland wordt gemaakt en beoordeeld. Soms wordt ook expliciet duidelijk gemaakt dat aan een (niet nabije) toekomst wordt gedacht. Het lijkt dan ook wel gerechtvaardigd de antwoorden te gebruiken als indicatoren voor maatschappelijk pessimisme en optimisme.¹³

We hebben het dan vaak over pessimisten en optimisten en in tabel 2.4 plaatsen we de antwoorden op de vraag ook naast andere vragen over de toekomst. In kader 2.1 maken we aannemelijk dat dit ook wel geoorloofd is.

De redenen die dit kwartaal worden opgeschreven, wijken maar weinig af van die van voorafgaande kwartalen: ‘Nederland is Nederland niet meer’, ‘de verschillen tussen arm en rijk zijn te groot geworden’, ‘de eigen bevolking wordt achtergesteld bij vluchtelingen en migrantengroepen in Nederland’, men maakt zich zorgen over de (kwaliteit van de) (ouderen)zorg en Nederlanders zijn minder tolerant geworden naar elkaar. Positief is men ook nu weer vooral over de economische vooruitzichten: de werkgelegenheid neemt toe, de huizenmarkt trekt weer aan en de economie groeit. Vooral als Nederland expliciet met andere landen wordt vergeleken, zijn Nederlanders van oordeel ‘dat het hier zo slecht nog niet is’.

Toekomstige generaties: een hardere wereld versus een beetje leervermogen

In het eerste kwartaal van 2016 vroegen we waarom men wel of niet van mening is dat toekomstige generaties het slechter zullen gaan krijgen (COB 2016|1: 23-24). Toen maakte men zich vooral veel zorgen over de werkgelegenheid (te weinig banen, geen vaste contracten meer), de teloorgang van de verzorgingsstaat (geen pensioen, geen sociaal vangnet, minder goede en betaalbare gezondheidszorg) en de

13 Zie voor hetzelfde gebruik van een verwante vraag: Eefje H. Steenvoorden en Tom W.G. van der Meer, Continent of pessimism or continent of realism? A multilevel study into the impact of macro-economic outcomes and political institutions on societal pessimism, European Union 2006-2013. *International Journal of Comparative Sociology* 58(3) (2017): 192-214.

woningmarkt (geen betaalbare woonruimte). Daarnaast waren er ook zorgen over de internationale politiek, immigratie, klimaat en overbevolking. Enkele argumenten, begin vorig jaar opgeschreven, waarom toekomstige generaties het slechter zullen gaan krijgen:

‘Weinig banen, slechte economie, huisvesting, dreiging van oorlog.’
(vrouw, 54 jaar, mavo)

‘Veel jongeren kunnen geen werk vinden. Zij moeten het land straks runnen. Hoe moet dat met mensen zonder werk en werkervaring.’
(vrouw, 51 jaar, havo)

‘Fossiele brandstof raakt op, overheersing van vluchtelingen, zorg zal minimaal worden.’ (vrouw, 50 jaar, havo)

‘Geen geld meer geen huizen voor de jongeren.’ (man, 55 jaar, lbo)

‘Escalerende conflicten in de wereld. Elk land moet zich ergens mee bemoeien wat nog meer conflict veroorzaakt.’ (man, 21 jaar, hbo)

‘Brandstoffen raken op, de aarde warmt op met alle gevolgen van dien.’ (man, 47 jaar, mbo)

Wie denkt dat toekomstige generaties het niet slechter zullen hebben, heeft vaak vertrouwen in het vermogen van de mensheid om problemen op te lossen:

‘Door lessen te leren uit het verleden en met de vooruitgang in technologie en wetenschap denk ik dat de toekomst het minstens even goed zal krijgen als wij.’ (man, 28 jaar, hbo)

Persoonlijke en maatschappelijke perspectieven

Tot zover afzonderlijk de verwachtingen ten aanzien van de eigen toekomst en de toekomst van de samenleving. Hoe verhouden die perspectieven zich tot elkaar? Onderscheiden mensen zich over de hele linie als meer optimistisch of meer pessimistisch? Of hebben ze weinig met elkaar te maken?

Voor we dat met COB-gegevens verder onderzoeken voor Nederland, gaan we eerst weer even naar Europa. In figuur 2.1 presenteerden we de verwachtingen voor het eigen leven en in figuur 2.3 het optimisme over het eigen land en de EU in het voorjaar van 2017. Voor dit jaar hebben we nog niet de achterliggende individuele gegevens om naar de relatie te kijken, maar die hebben we wel voor eind 2016 en de uitkomsten op landenniveau waren toen heel vergelijkbaar.

Zelfvertrouwen belangrijk voor maatschappelijk optimisme, financiële verwachtingen minder belangrijk

Tabel 2.5 laat voor Nederland, grote buur Duitsland, contrastland Griekenland en voor heel de Europese Unie zien wat de relaties zijn tussen persoonlijke en maatschappelijke toekomstperspectieven. De kans dat men een optimist in plaats van een pessimist over het

Tabel 2.5 Effect van individuele en economische perspectieven op maatschappelijk optimisme, bevolking van 18+, 2016 (in relatieve kansverhoudingen)^a

	Nederland	Duitsland	Griekenland	EU28
individuele perspectieven				
eerder wel dan geen vertrouwen in eigen toekomst	7,5***	6,0***	5,5***	5,1***
financieel				
verslechtering i.p.v. gelijk	0,6*	0,3***	0,2***	0,4***
verbetering i.p.v. gelijk	1,4	1,3	2,3*	1,5***
Nagelkerke pseudo r ²	0,17	0,21	0,20	0,19
+ economisch perspectief				
eerder wel dan geen vertrouwen in eigen toekomst	5,1***	5,5***	4,3***	4,5***
financieel				
verslechtering i.p.v. gelijk	0,7	0,4**	0,3*	0,6***
verbetering i.p.v. gelijk	1,1	1,1	1,3	0,9
economisch				
verslechtering i.p.v. gelijk	0,2***	0,4***	0,4	0,3***
verbetering i.p.v. gelijk	2,1***	2,1***	2,3	2,4***
Nagelkerke pseudo r ²	0,25	0,26	0,23	0,27

a Coëfficiënten groter dan 1 betekenen een positief verband met maatschappelijk optimisme, coëfficiënten kleiner dan 1 betekenen een negatief verband. We laten hier de 9% van alle respondenten die spontaan zegt dat het land noch de goede noch de verkeerde kant opgaat en de 5% die het niet weet buiten beschouwing. Significantie (tweezijdig): * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$.

Bron: Eurobarometer 86.2 (november 2016)

eigen land is, wordt bovenin de tabel statistisch voorspeld uit vertrouwen in de eigen toekomst en verwachtingen ten aanzien van de financiële situatie in de komende twaalf maanden; onderin worden daar verwachtingen ten aanzien van de nationale economie in de komende twaalf maanden aan toegevoegd.

Er is een sterke relatie tussen vertrouwen in de eigen toekomst en maatschappelijk optimisme, ook als rekening wordt gehouden met verschillen in economische verwachtingen. Die zijn duidelijk belangrijker voor het maatschappelijk optimisme dan de verwachtingen voor de eigen financiële positie. Bij die laatste valt op dat een verwachte verslechtering een sterker negatief effect heeft dan een verwachte verbetering een positief effect. Wordt rekening gehouden met de economische verwachtingen, dan heeft de verwachting dat men het zelf financieel beter gaat hebben zelfs geen enkel effect. Het patroon is overal hetzelfde (ook in hier niet afzonderlijk gerapporteerde andere EU-lidstaten).

Persoonlijke en economische toekomstperspectieven zijn waarschijnlijk niet de belangrijkste factoren om verschillen in maatschappelijk optimisme te verklaren. In heel Europa hangen individuele verschillen ook sterk samen met verschillen in vertrouwen in de politiek. Verschillen *tussen* landen hangen onder andere samen met verschillen in de integriteit van het bestuur en veranderingen *binnen* landen vooral met feitelijke ontwikkelingen in de economie.¹⁴

14 Zie Steenvoorden en Van der Meer 2017 (noot 13).

Kader 2.2 Persoonlijke situatie als ankerpunt?

In hoeverre leggen mensen zelf een verband tussen hun persoonlijke situatie of iets in hun directe omgeving en hoe het met Nederland gaat? Niet of nauwelijks, als we afgaan op de argumenten die ze zelf geven over waarom het met Nederland de goede of verkeerde kant opgaat. Wel wordt soms, maar ook dat gebeurt slechts af en toe, een persoonlijke situatie of observatie opgevoerd als voorbeeld waarom het in het algemeen de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland. Zo schrijft iemand 'dit is de indruk die ik in mijn omgeving ervaar' als toelichting waarom het meer de goede kant opgaat. Een ander ontleent een positieve blik op Nederland aan de ontwikkeling van het nageslacht:

'Er zijn in mijn leven al heel veel jaren voorbij gegaan en dan zie ik de levensontwikkeling van mijn kinderen en kleinkinderen en dan ben ik positief over ons land en zo kijk ik dan naar de toekomst.'
(man, 89, mbo)

Een ander beargumenteert waarom het de verkeerde kant opgaat in Nederland met de signalering van 'kromme regels' in de kennissenkring, maar dat lijkt meer ter illustratie dan de basis van het algemene oordeel:

'Aantal regels in Nederland zijn krom. Ik ken iemand die heeft een wia-uitkering en wil werken, maar hoeft niet te werken. Is getrouwd, haar man heeft een goed inkomen. Mijn situatie: ziek geworden (foutje huisarts), kan door ziekte mijn eigen werk niet meer doen, ander werk is er niet bij het bedrijf. Nu bij uwv. Die heeft het bedrijf loonsanctie opgelegd, ik moet wel 2 x 2 uur naar het werk, maar geen duidelijkheid over wat ik moet doen. Mijn toekomst: twee jaar uwv, daarna niks meer, omdat mijn man werkt. Helaas heeft hij geen topbaan. Dit na 37 jaar werken. Kromme regels!!!' (vrouw, 44 jaar, lbo)

Maar dit zijn uitzonderingen. Mensen verwijzen heel weinig naar hun eigen situatie of situaties in hun directe omgeving om uit te leggen waarom het met Nederland de goede of verkeerde kant opgaat.

Optimisme over Nederland: economische vooruitzichten en zelfvertrouwen

Keren we terug naar Nederland en de cob-gegevens. Alle acht persoonlijke en maatschappelijke toekomstperspectieven in tabel 2.1 en 2.4 hangen positief met elkaar samen, al is het in verschillende sterkte.¹⁵ Er bestaat waarschijnlijk wel iets van een brede meer of minder optimistische of pessimistische instelling waarmee allerlei aspecten van het eigen leven en de samenleving worden benaderd. Maar met onze gegevens valt niet te zeggen in hoeverre zoiets een kwestie is van verschillen in aanleg of van verschillen in levenservaringen en leefsituatie.

We kunnen de relaties tussen toekomstperspectieven nog wel proberen iets beter in beeld te brengen. Dat doen we door in tabel 2.6 het maatschappelijk optimisme over Nederland in 2017 statistisch te verklaren uit andere toekomstperspectieven, vooral optimisme over het eigen leven. Zoals aangegeven in kader 2.2 verwijzen mensen zelden naar hun eigen situatie en vooruitzichten als ze vertellen waarom het met Nederland meer de verkeerde of goede kant opgaat. Toch zijn het vooral de mensen die het de goede kant op zien gaan met Nederland die naar hun optimistische instelling verwijzen (kader 2.1) en vandaar is wel

¹⁵ Afgaande op de samenhang tussen de indicatoren met vijf antwoordcategorieën. Correlaties tussen 0,08*** (tussen financiële vooruitzichten voor twaalf maanden en toekomstige generaties) en 0,52*** (toekomstige generaties en hoop voor de wereld). De sterkste relaties tussen individuele perspectieven en maatschappelijke perspectieven zijn die tussen optimisme over de eigen toekomst en hoop voor de wereld (0,32) en financiële zorgen en economische verwachtingen (0,32).

Tabel 2.6 Achtergronden van maatschappelijk optimisme, bevolking van 18+, 2017 (in relatieve kansenverhoudingen)^a

	financieel perspectief	+ persoonlijk optimisme	+ economisch perspectief	+ achtergronden uit tabel 2.1
financiële verwachting ^b				
verslechtering i.p.v. gelijk	0,5***	0,7*	0,9	0,8
verbetering i.p.v. gelijk	1,3**	1,0	1,0	0,9
ik ben optimistisch ^c				
oneens i.p.v. neutraal		0,6**	0,6*	0,7*
eens i.p.v. neutraal		2,0***	1,8***	1,7***
weinig grip op de eigen toekomst ^c				
eens i.p.v. neutraal		0,7***	0,7***	0,7***
oneens i.p.v. neutraal		1,3**	1,2	1,2
economische verwachting ^b				
verslechtering i.p.v. gelijk			0,1***	0,1***
verbetering i.p.v. gelijk			2,0***	2,0***
Nagelkerke r ²	0,02	0,11	0,21	0,24

a Afhankelijke is de kans dat men het (een beetje / duidelijk) meer de goede kant op ziet gaan in Nederland dan (een beetje / duidelijk) de verkeerde kant. We laten hier de 11% die niet kan kiezen tussen de verkeerde en de goede kant buiten beschouwing. Coëfficiënten groter dan 1 betekenen een positief verband met maatschappelijk optimisme, coëfficiënten kleiner dan 1 betekenen een negatief verband. Significantie (tweezijdig): * = $p < 0,05$, ** = $p < 0,01$ en *** = $p < 0,001$.

b Verwachtingen voor de komende twaalf maanden; zie figuur 1.1 en tabel 2.1.

c Stellingen zoals vermeld in de noten van tabel 2.4.

Bron: COB 2017/1-3

te verwachten dat optimisme over het eigen leven statistisch doorwerkt in optimisme over Nederland (statistisch, want van echte causaliteit hoeft geen sprake te zijn; het kan ook zijn dat maatschappelijk optimisme doorwerkt in optimisme over het eigen leven of, waarschijnlijker, dat beide voortkomen uit een positieve levensinstelling).

In tabel 2.6 toont de eerste cijferkolom een klein positief effect van gunstige financiële vooruitzichten op korte termijn op optimisme over Nederland en een wat sterker negatief effect van ongunstige financiële vooruitzichten. Groot zijn de effecten niet en het positieve effect verdwijnt als in de tweede cijferkolom rekening wordt gehouden met twee maten van algemener persoonlijk optimisme. In de derde kolom betrekken we kortetermijnverwachtingen van de Nederlandse economie erbij. Die zijn van grote invloed op het maatschappelijk optimisme (nogmaals: statistisch van grote invloed, feitelijk zal er sprake zijn van een sterke wisselwerking). Hoe men aankijkt tegen de eigen nabije financiële toekomst heeft daarnaast geen effect meer; het al of niet optimistisch zijn over het eigen leven en grip voelen op de eigen toekomst blijven wel van belang. Dit verandert niet als we in de laatste kolom ook nog rekening houden met de sociaaldemografische en sociaaleconomische verschillen uit tabel 2.1.

Maatschappelijk optimisme en pessimisme zijn natuurlijk ook afhankelijk van andere factoren. Zo gaan gebrek aan vertrouwen in de politiek

en zorgen over de multiculturele samenleving gepaard met minder optimisme (COB 2016|2: 30). Daar zitten natuurlijk ook toekomstperspectieven in (je vertrouwt met het oog op wat komt en niet op wat is geweest en bijvoorbeeld multiculturele zorgen betreffen naar verwachting doorgaande ontwikkelingen), maar de economische verwachtingen zijn wel het belangrijkste. Deze bevindingen corresponderen met de Europese in tabel 2.5. Maar daarnaast speelt optimisme of zelfvertrouwen ten aanzien van het eigen leven dus zeker ook een rol in hoe mensen naar de toekomst van het land kijken.

Tot zover het eerste, lange deel van dit hoofdstuk, waarin we de achtergronden van persoonlijke en maatschappelijke toekomstperspectieven hebben willen schetsen. In de rest van dit hoofdstuk gaan we op zoek naar de inhoud van duidelijk optimisme over en positieve voorstellingen van de toekomst van Nederland.

Hoe kan het anders in Nederland?

Aan de helft van de respondenten van dit kwartaal hebben we niet het gebruikelijke verzoek gedaan om hun antwoord toe te lichten op hoe ze het vinden gaan in Nederland, maar een vraag gesteld die hen explicieter op de toekomst richt en een positieve insteek meegeeft:¹⁶

Iedereen heeft wensen voor de toekomst van Nederland. Als u zich een positieve voorstelling maakt van ons land over ongeveer 10 jaar, hoe zou de Nederlandse samenleving er dan uit moeten zien? Kunt u opschrijven op welke gebieden het vooral anders zou zijn? En hoe dan?

Opvallend is dat de teksten in antwoord op deze vraag over het algemeen *niet* positiever zijn dan die worden geschreven in antwoord op de reguliere toelichtingsvraag.¹⁷

Hoewel om een positieve voorstelling wordt gevraagd, zitten negatieve verwachtingen sommigen blijkbaar zo hoog, dat ze daar zonder reserves melding van willen maken:

‘We worden dan geleeft door de buitenlanders en wij hebben weinig of niks meer te zeggen.’ (vrouw, 63 jaar, mbo)

‘Als we zo doorgaan zijn wij gasten in ons eigen land.’ (man, 64 jaar, mavo)

Hoewel inhoudelijk niet echt anders, uiten ook anderen zich tegen immigratie en voor bescherming van wat Nederland was (zoals het in hun ogen was), maar dan wel in antwoord op de vraag:

‘Dat we opkomen voor onze eigen cultuur en deze niet meer laten afpakken. En dat we niet meer onszelf verloochenen, omdat we de lieve vrede willen bewaren.’ (vrouw, 42 jaar, universitair)

‘Er iets voor doen dat ze ook echt in Nederland willen blijven ... dus ook Nederlandse cultuur, naar school gaan. NEDERLANDS LEREN

16 We stelden deze vraag eerder in 2011 aan het begin van een enquête. Zie Paul Dekker, Lonke van Noije en Josje den Ridder, m.m.v. Thijs van Dooremalen, *Overvloed aan onbehagen*, in: *Het onbehagen voorbij*. Den Haag: Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling, 2013, 61-171.

17 Er is geen verschil in beantwoording van de voorafgaande vraag hoe het al met al met Nederland gaat. Er is dus geen toevallige selectie van negatieve mensen (en mensen zijn de vraag ook niet achteraf anders gaan invullen omdat ze door de vervolgvraag op andere gedachten kwamen).

(ZELF DOKKEN!!!) en commentaar op Nederland ... terug naar eigen land!' (vrouw, 43 jaar, mbo)

'Dat wij nog Nederlander kunnen zijn met onze identiteit en dat Nederland niet overheerst wordt door allerlei andere culturen en wij ons daaraan moeten aanpassen. En dat we ons net zo veilig voelen als nu.' (vrouw, 42 jaar, mbo)

We geven drie citaten, omdat de thematiek van 'Nederland is (binnenkort) Nederland niet meer' weer zeer aanwezig is in de antwoorden, niet anders dan wanneer mensen wordt gevraagd toe te lichten waarom het in hun ogen de verkeerde kant opgaat met het land (zie COB 2017|1: 37). Sommigen worden door dat perspectief van tien jaar verder in de tijd nog somberder en grimmiger. Ze trekken de negatieve ontwikkelingen door en hun schrikbeelden worden nog groter.

In antwoord op de positieve toekomstvraag is er naast deze dominante variant van 'Nederland zou weer moeten zijn zoals het was' ook een variant waarin men een open en tolerant land ziet verdwijnen of bedreigd acht (vgl. COB 2017|1: 38). Het zou goed zijn, aldus deze respondenten, als we (weer) meer begrip, respect en tolerantie voor elkaar tonen en elkaar ook iets gunnen:

'Nederland zou er weer met elkaar en voor elkaar moeten zijn. Mensen bij elkaar in de tuinen, gezellig buiten, praten, vriendelijkheid, respect. Weg met alle boosheid en negativiteit.' (vrouw, 42 jaar, mbo)

'Ik zou willen dat Nederland weer het tolerante land wordt dat het eeuwen is geweest. Helaas zijn we de tolerantie de laatste jaren kwijtgeraakt.' (man, 48 jaar, mavo)

Net zoals de eerste groep, die van mening is dat 'Nederland niet langer Nederland is' is ook deze groep, die oproept tot meer tolerantie, onderling respect en verdraagzaamheid, in zekere zin nostalgisch gestemd. We zien ze op vier punten afwijken van de schrijvers van de eerste variant, namelijk: 1 door meer progressieve politieke voorkeuren (COB 2017|1: 40); 2 een andere toon (milder) met waarschijnlijk andere emoties (eerder bedroefd en bezorgd dan boos en bevreesd); 3 het niet aanwijzen van schuldigen (zoals migranten/moslims in de eerste variant) en 4 het ontbreken van verwijzingen naar specifiek bedreigde verschijnselen zoals Sinterklaas en Zwarte Piet in de eerste variant (ook dit kwartaal, in juli, enkele keren genoemd). Beide groepen maken zich echter, op hun eigen wijze en met (heel) verschillende accenten, zorgen over de staat van onze samenleving over tien jaar. Ook in een eerder onderzoek uit 2011 waarin we aan Nederlanders dezelfde vraag stelden, was 'de manier van samenleven' (met kernwoorden als 'tolerantie', 'respect' en 'saamhorigheid') de belangrijkste prioriteit.¹⁸

Welke overige thema's worden vaak genoemd? De eerder genoemde onderwerpen bij de toelichtingsvraag waarom het de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland komen ook bij de 'toekomstvraag' allemaal aan bod. Wel zien we accentverschillen. Zo wordt het onderwerp 'pensioen' opmerkelijk vaak genoemd; niet verwonderlijk natuurlijk als mensen wordt gevraagd zich de toekomst voor te stellen.

18 Dekker et al. 2013 (zie noot 16): 106.

Een behoorlijk aantal mensen merkt op dat ze graag zou zien dat de pensioenleeftijd in de toekomst weer omlaag gaat, ook om zo jongeren makkelijker aan een baan te helpen:

‘Multinationals betalen normaal belasting. Opbrengsten worden vooral besteed aan betere pensioenen en aan de lagere inkomens.’
(man, 65 jaar, mbo)

‘Pensioenleeftijd is hopelijk naar beneden gesteld, zodat jongeren de kans krijgen om een baan te krijgen en te behouden.’
(man, 42 jaar, mbo)

Voorafvallend is dat het ‘milieu’, ‘duurzaamheid’ en met name de energietransitie, in vergelijking met de normale toelichtingsvraag waarom het met Nederland de goede of de verkeerde kant opgaat, aanzienlijk vaker genoemd lijken te worden. In ons onderzoek uit 2011 zagen we dit ook al en merkten we op dat bij deze vraagversie, waarin we dus het woord ‘toekomst’ gebruiken, men sneller aan het milieu denkt.¹⁹ Ook dit kwartaal is dat het geval, vooral de ‘energietransitie’ en andere verwijzingen naar de overgang van fossiele naar duurzame energiebronnen worden vaak expliciet en doorgaans in een positieve context genoemd.

‘Geen gasgebruik meer en meer bronnen voor elektriciteit en warmte. Elektrische auto’s zijn de regel geworden.’
(man, 41 jaar, hbo)

‘Geen aardgasgebruik. Meer elektrische auto’s. Beter openbaar vervoer.’ (vrouw, 84 jaar, hbo)

‘Meer nadruk op wat vervuult en dit belasten, maar ook grote nadruk op “groene energie” opwekken en verbruiken alsook recycling en cradle to cradle-oplossingen. Groene, isolerende daken in steden verbeteren het lokale klimaat en welzijn en verminderen bijvoorbeeld het probleem van de stortbuien en de hitte in de zomer.’ (vrouw, 41 jaar, hbo)

Een typerend woord voor deze vraagversie, in vergelijking met de normale toelichtingsvraag waarom het de goede of de verkeerde kant opgaat met Nederland, is dan ook ‘energie’, dat veertien keer in deze vraagversie werd opgeschreven (en slechts twee keer bij de normale toelichtingsvraag). Andere typerende woorden, in vergelijking met de normale vraagversie, zijn onder andere ‘elkaar’, ‘iedereen’, ‘respect’ en ‘tolerantie’. Met andere woorden: als men aan de toekomst denkt, hoopt (een ander veelgebruikt woord overigens) men op onderlinge verdraagzaamheid. Daarnaast worden de woorden ‘onderwijs’ (ongeveer acht keer vaker), ‘pensioen’ (ongeveer zes keer vaker) en ‘zorg’ (ongeveer drie keer vaker) bij deze vraagversie veelvuldig(er) opgeschreven. Met andere woorden: ‘de samenleving’, ‘natuur en milieu’, ‘onderwijs’, ‘pensioen’ en ‘zorg’ zijn thema’s die belangrijk worden gevonden als Nederlanders expliciet wordt gevraagd naar de toekomst.

19 Dekker et al. 2013 (noot 16): 118.

De optimisten

Maatschappelijke en politieke tevredenheid in kaart brengen is niet eenvoudig. Niet alleen is het aandeel dat het (duidelijk) de goede kant vindt opgaan met Nederland kleiner (waardoor er dus minder toelichtingen beschikbaar zijn waarom men het de goede kant vindt opgaan), maar mensen die vinden dat het de goede kant opgaat, zijn ook nog eens tamelijk kort van stof (in tegenstelling tot de dikwijls zeer lange antwoorden van mensen die vinden dat het de verkeerde kant opgaat).²⁰ Bovendien blijkt het keer op keer veel lastiger om aan te geven wat er goed gaat dan wat er slecht gaat. Wellicht is dat ook niet zo vreemd; onze aandacht gaat immers van nature uit naar zaken die bedreigend zijn en niet goed gaan en dus afgewend of verbeterd moeten worden.

De korte toelichtingen die worden gegeven, zijn vaak heel algemeen of gaan over de eigen levensinstelling ('Ik zou in geen ander land willen wonen' of 'Ik ben een positief mens') en als ze verwijzen naar externe ontwikkelingen, dan gaat het vaak om verbeterde economische omstandigheden (2016|2: 23).

Op zoek naar wat de uitgesproken maatschappelijke optimisten drijft, kijken we naar de langere toelichtingen (meer dan vijftig woorden) die dit jaar zijn gegeven waarom het 'duidelijk de goede kant' opgaat. Dat zijn er heel weinig en we geven ze hier alle zeven:

'Als je zo om je heen kijkt, leven wij in een geweldig land. Voor iedereen is er wat geregeld. Er zijn uitkeringen voor mensen die niet zelf voor een inkomen kunnen zorgen, wij hebben geweldige gezondheidszorg, er is onderwijs voor iedereen, voor iedereen is er in principe huisvesting. En wij kunnen de hele dag schelden op het land, omdat er altijd wel iets is dat niet naar onze zin is, al is het maar het weer.' (man, 49 jaar, hbo)

'We (een groot deel van de bevolking in ieder geval) hebben een duidelijke visie van wat er gebeurt in de wereld en hoe we op progressieve wijze verder komen als maatschappij en als mensheid zijnde. Ons begrips- en inlevingsvermogen in mensen met bijvoorbeeld een andere geaardheid is veel groter dan in vele andere landen (helaas) en ook technologisch en qua milieubewustheid mogen we onszelf zien als één van de koplopers. Ik, als twintigjarige mannelijke burger, die iedere dag ziet hoe hard we achteruitgaan in landen als Amerika betreffende mensenrechten en milieubewustheid, ben trots dat wij in plaats van achteruitgaan ernaar blijven streven vooruit te blijven gaan. Zoals het zou moeten (as human beings). Verder maak ik me wel zorgen over door Trump beïnvloede politici zoals meneer Wilders, maar ik heb er vertrouwen in dat wij als Nederlanders zijnde genoeg breincapaciteit hebben de juiste keuze te maken en de vrede te handhaven. Het laatste wat deze wereld nodig heeft, is meer verdeeldheid. Het wordt tijd dat we als mensheid één worden en onze focus richten op kwesties die groter zijn dan onze soort, zoals climate change.' (man, 20 jaar, hbo)

'We ontwikkelen niet alleen in materialistische zin, maar ook als mens en we krijgen steeds meer grip op zaken die we een tiental jaren niet begrepen. Als we ons blijven ontwikkelen (de mogelijkheden ook

²⁰ Zie Pepijn van Houwelingen, Bezorgde en boze burgers, in: Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011: 112-135.

Toekomstperspectieven en de inhoud van optimisme

krijgen), dan zullen we steeds socialer worden en meer respect krijgen voor elkaar, elkaar de ruimte geven voor ontwikkeling en begrip hebben voor elkaars situatie. Het onbegrip van vele mensen is vaak te wijten aan “dom en niet ontwikkeld” gedrag. Onderwijs staat daarom voor mij met afstand op nr. 1.’ (man, 62 jaar, mbo)

‘Tegenwoordig zijn er meer mogelijkheden om te doen wat je wil doen en daar een inkomen mee te verdienen. Ook mag je je leven leiden zoals jij dat wil. Er zijn echter grote groepen die onvoldoende beseffen dat de tijden zijn veranderd. Die niet inzien dat om mee te kunnen doen je jezelf moet ontwikkelen. De taal spreken is daar een onderdeel van. Een goede opleiding is daar onderdeel van. Te snel wordt geroepen dat het allemaal discriminatie is. Het is raar dat de “schuld” steeds bij de ander of de overheid wordt gelegd. Het is bijna onmogelijk geworden om zonder opleiding nog een baan te vinden. Dit wordt door veel mensen onderkend. Er moet meer ruimte komen voor nieuwe ondernemers die nieuwe banen kunnen creëren.’ (man, 44 jaar, hbo)

‘Kijkend naar de economie en hoe het over het algemeen geregeld is in vergelijking met omringende landen zitten we aardig in de top. Europa staat nog sterk als we kijken naar de stabiele euro en het sociale vangnet is wel afgenomen maar nog steeds aanwezig. Algeheel gaat het mijns inziens nog steeds de goede kant op.’ (man, 42 jaar, hbo).

‘Ik vind het positief dat bepaalde onderwerpen door (kleine) nieuwe partijen aan de orde worden gesteld, waar de grote partijen vervolgens over moeten gaan discussiëren. Ik krijg hierdoor het gevoel dat er wordt geluisterd naar alle Nederlandse burgers. Denk aan onderwerpen als: de gaswinning in Groningen, de ouderenzorg, normen en waarden, etc. Ik vind het ook positief dat Nederland zich niet heeft laten gek maken door de verkiezingsoverwinning van Trump in Amerika en in mijn ogen verstandig heeft gekozen. Ik denk dat er in de komende vier jaar veel dingen gaan veranderen in Nederland, op een positieve manier.’ (man, 18 jaar, hbo)

‘Nederland houdt vast aan Europa, en dat is goed. Dat het in Europa rommelt is iets waar langzaam verbetering in komt. Als klein Nederland weten we ons goed staande te houden in zowel de eu als op wereldniveau. Nederland is verder altijd progressief bezig. Minder fossiele brandstoffen. Onderhouden infrastructuur etc. We staan zeker niet stil, ondanks dat dat misschien op kleine schaal zo lijkt.’ (man, 35 jaar, hbo)

We zien ook in deze langere toelichtingen onderwerpen terug die in het algemeen kenmerkend zijn voor de groep die het de goede kant op vindt gaan: de (herstellende) economie, het hoge algemene welvaartsniveau in ons land, de grote mate van (individuele) vrijheid en tolerantie en de goede (sociale) voorzieningen. Nederland wordt daarbij, en ook dat zien we in het algemeen vaak terug in de toelichtingen waarom het de goede kant opgaat met Nederland, positief vergeleken met andere landen. In dit geval maken bijvoorbeeld twee respondenten die het duidelijk de goede kant vinden opgaan expliciet een positieve vergelijking met de opkomst van Trump in Amerika: Nederland en Nederlanders laten zich hierdoor tenminste niet ‘gek maken’, zoals een van hen schrijft.

Hoewel wordt onderkend dat er binnen de Europese Unie problemen zijn, zijn twee van de bovenstaande zeven respondenten, en ook dit zien we in het algemeen vaker in toelichtingen waarom het de goede kant opgaat met Nederland, al met al blij met het Nederlandse lidmaatschap van de Europese Unie en heeft men er ook vertrouwen in dat de Europese Unie erin zal slagen de problemen waarvoor ze gesteld staat, te overwinnen.

Laten we in onze zoektocht naar de ziel van het maatschappelijk optimisme tot slot nog eens kwantificerend kijken naar de (alle, korte en lange) toelichtingen van de uitgesproken optimisten. Wat zijn, in vergelijking met mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan met Nederland, typische²¹ woorden die worden opgeschreven in de toelichtingen waarom het duidelijk de goede kant opgaat? In de afgelopen drie kwartalen zijn de volgende zelfstandige naamwoorden, in aflopende volgorde, typisch voor diegenen die het duidelijk de goede kant vinden opgaan: 'economie', 'ruimte', 'inkomen', 'wereld' en 'ontwikkeling'.

Mensen die het duidelijk de verkeerde kant op vinden gaan, hebben het in de afgelopen drie kwartalen significant meer over 'zorg', 'mensen', 'geld', 'Nederlanders' en 'vluchtelingen'. Mensen die het duidelijk de goede kant vinden opgaan, richten zich dus vooral op economie en inkomen en op algemene mogelijkheden ('Er is genoeg ruimte voor discussie en de regering heeft ons door een moeilijke tijd heen geloodst') en ontwikkelingen ('Stabiele positieve ontwikkeling'). Ook vergelijken ze Nederland met de rest van de wereld ('Nederlandse uiteenlopende voorzieningen staan hoog aangeschreven in vergelijking met de rest van de wereld. Geeft ook maar weer aan dat we lekker kunnen zeuren over de files en het weer'). Mensen die het de verkeerde kant vinden opgaan, maken zich daarentegen eerder specifiek zorgen over 'de (ouderen)zorg', 'geld' en 'werk', hebben het vaker over 'vluchtelingen' en 'buitenlanders' die onze 'cultuur' bedreigen en zijn boos op de 'politiek' die ze voor dit alles deels verantwoordelijk houden.

Blijkbaar is het lastig om zaken die goed gaan concreet te benoemen. Dit zou verklaren waarom de positieve toelichtingen doorgaans kort en vaak ook vrij abstract geformuleerd worden, soms met weinig tastbare 'processen' en 'ontwikkelingen'. Het lastiger treffend kunnen verwoorden van een positief perspectief is overigens niet iets van de moderne tijd. Ook kunstenaars zoals Dante en Botticelli slaagden er al eeuwen geleden niet of nauwelijks in het positieve ('de hemel', 'God') onder woorden te brengen of uit te beelden en lieten beschrijvingen daarom maar grotendeels leeg, terwijl het negatieve ('de hel') pagina na pagina tot in het kleinste detail werd uitgebeeld:

21 Woorden zijn hier 'typisch' als respondenten die het duidelijk de goede of verkeerde kant vinden opgaan met Nederland de woorden significant vaker gebruiken in hun toelichtingen in vergelijking met respondenten die het duidelijk de andere kant op vinden gaan.

De hemel is lastig te verbeelden. Dat bewijzen de honderden kunstenaars die de Goddelijke Komedie van Dante hebben geïllustreerd. Bij het uitbeelden van de hel en het vagevuur kende hun fantasie geen grenzen. Bij de hemel schoot hun inbeeldingsvermogen tekort. Botticelli laat zijn een na laatste bladzijde, waar de illustratie moest komen van Dantes beschrijving van God, zelfs helemaal leeg.

Maar ook de schrijver Dante zelf had de meeste moeite met de hemel, zegt Jacques Janssen, vertaler van het werk. ‘In de hel en het Purgatorio [vagevuur – red.] gebruikt hij een directe, journalistieke stijl. Hij reist als een reporter naar de donkere, smerige afgrond en beschrijft hoe er geschreeuwd en gejammerd wordt. Maar in de Hemel schrijft hij voortdurend: “Hier zijn geen woorden voor” of “hoe ontoereikend zijn mijn woorden”. De ongrijpbaarheid en onvoorstelbaarheid wordt zo het symbool van de hele hemel.’²²

²² Dantes reis naar God begon in de hel, *Trouw* 5.12.2009 (<https://www.trouw.nl/home/dante-s-reis-naar-god-begon-in-hel-acc4e867>).

Verantwoording

Achtergrond

Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB) wordt gedaan door het Sociaal en Cultureel Planbureau in opdracht van de Voorlichtingsraad (VoRa) en heeft de volgende doelstellingen:

- Het kabinet voorzien van actuele informatie over ontwikkelingen in opvattingen in de bevolking over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden, inclusief gegevens over algemene tevredenheid en onbehagen en zo mogelijk signaleringen van groepen die 'negatief' opvallen.
- Het informeren van politiek en publiek met uitvoeriger analyses van deze onderwerpen om Nederland in de tijd en internationaal te kunnen plaatsen en verscheidenheid binnen de Nederlandse samenleving in kaart te brengen en te duiden.
- Een bijdrage leveren aan de publieke discussie over maatschappelijke en politieke problemen en doeleinden door relativering en uitdieping van enquêtegegevens over de publieke opinie met behulp van vergelijkende analyses en kwalitatief onderzoek.

Het onderzoek resulteert in kwartaalrapporten en in studies. De volgende achtergrondstudie en twee verdiepingsstudies zijn verschenen en beschikbaar op www.scp.nl/publicaties:

- Paul Dekker (red.), *Meten wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2009.
- Paul Dekker en Josje den Ridder (red.), *Stemming onbestemd. Tweede verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau, 2011.

Onderzoek in het derde kwartaal van 2017

Het enquêteonderzoek van dit kwartaal is uitgevoerd door SAMR op een steekproef van personen van 18 jaar en ouder uit zijn bestand 'De Onderzoek Groep'. Dit onderzoekspanel is samengesteld op basis van telefonische werving en maakt geen gebruik van zelfaanmeldingen. De respondenten ontvangen in principe geen vergoeding, maar 234 panelleden die niet telefonisch konden worden uitgenodigd en herinnerd, ontvingen een cadeaubon van € 7 om hen snel en positief te laten reageren. In totaal hebben 1179 mensen tussen 1 juli en 2 augustus 2017 de vragenlijst volledig ingevuld (1003 via internet en 176 schriftelijk). De gemiddelde invultijd van de online vragenlijst was 19,2 minuten. 96% beoordeelt het onderzoek met een voldoende en het gemiddelde cijfer is een 7,5. Tenzij anders vermeld, zijn in dit rapport de resultaten gewogen op sekse, leeftijd, opleiding en internetgebruik. De weegfactor varieert van 0,5 tot 3,9 en de wegefficiëntie is 85%, resulterend in een effectieve steekproef van 1003. Zie verder Petra Immerzeel, Tessa Dahlmans en Jurian Broers, *Onderzoekstechnische verantwoording Burgerperspectieven 2017, 3^e kwartaal*, Leusden: SAMR, augustus 2017, beschikbaar op www.scp.nl/publicaties bij deze titel.

Verantwoording

Onderwerpen in eerdere kwartaalberichten

- 2008|1: mediagebruikers, institutioneel vertrouwen, machteloosheid en Europa;
- 2008|2: levensinstellingen, informatie voor de regering en maatschappelijke participatie;
- 2008|3: groepen werkenden, economische en persoonlijke toekomstverwachtingen;
- 2008|4: basismotivaties, overheidsuitgaven, de crisis en publieke omgangsvormen;
- 2009|1: vrijheid van meningsuiting en Europa;
- 2009|2: opvoeding en gezin en de media over de crisis;
- 2009|3: de economische crisis voor mbo'ers en mkb'ers en politieke onvrede;
- 2009|4: politiek (on-)tevreden en de multiculturele samenleving;
- 2010|1: maatschappelijke tegenstellingen en de relaties tussen jong en oud;
- 2010|2: bezuinigingen en vertrouwen in informatie over klimaat en vaccinatie;
- 2010|3: gevoelens van onveiligheid en internationalisering;
- 2010|4: grip op het leven en de publieke gevolgen van gejaagdheid;
- 2011|1: eurocrisis en vergelijking Denemarken – Nederland;
- 2011|2: Nederland in het buitenland, buitenlands beleid en burgertypen;
- 2011|3: eigen verantwoordelijkheid en groepen mediagebruikers;
- 2011|4: de inrichting van Nederland en sterke punten van Nederland;
- 2012|1: ontwikkelingen in de publieke opinie tussen 2008-2011;
- 2012|2: economische crisis en toekomst, Europa en opleidingsniveaus;
- 2012|3: houdbaarheid van de medische zorg en AOW en wensen voor de formatie;
- 2012|4: vrijwilligerswerk, maatschappelijke tegenstellingen, buitenland, niet-stemmers;
- 2013|1: protestgeneigdheid en vertrouwen in informatiebronnen;
- 2013|2: crisisperspectieven en -ervaringen en HEXACO-persoonlijkheidsdimensies;
- 2013|3: persoonlijke toekomstzorgen, inkomensongelijkheid en Europa;
- 2013|4: opvattingen over Oost-Europese arbeidsmigranten en lokale politiek;
- 2014|1: stemming over Europa en de Haagse politiek;
- 2014|2: (fysieke) risico's en verantwoordelijkheden;
- 2014|3: visies op Nederland en de toekomst en essay 'Van stemming naar bestemming';
- 2014|4: opvattingen over decentralisaties en vrijheid van meningsuiting;
- 2015|1: internationale politieke situatie, lokale tevredenheid en burgertypen;
- 2015|2: Europese Unie en burgerparticipatie;
- 2015|3: soorten vertrouwen in Nederland en politiek vertrouwen internationaal;
- 2015|4: perspectieven van mbo-opgeleiden;
- 2016|1: decentralisaties en referenda;
- 2016|2: vluchtelingen en pessimisme en optimisme over Nederland;
- 2016|3: politiek vertrouwen & verantwoordelijkheden en kerkelijkheid & godsdienst;
- 2016|4: energietransitie en electorale diversiteit;
- 2017|1: maatschappelijk pessimisme en onbehagen; en
- 2017|2: discriminatie en politieke houdingen.

© Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag 2017

ISBN 978 90 377 0841 7
ISSN 1876 8598

Sociaal en Cultureel Planbureau

Postbus 16164
2500 BD Den Haag

info@scp.nl
www.scp.nl

Vormgeving: Sz+, Utrecht
Opmaak: Textcetera, Den Haag

